

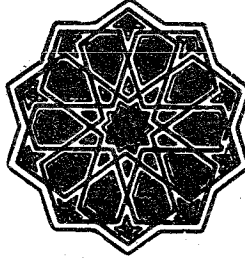

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

CİLT : XXXVII

OSMANLI EĞİTİM KURUMLARI VE EĞİTİMDE İLK YENİLEŞME HAREKETLERİNİN BATILILAŞMA AÇISINDAN TAHLİLİ

Dr. Recai DOĞAN

GİRİŞ

Eğitim öğretim kurumları, toplumun diğer müesseseleri gibi toplumun zaman içerisinde gelişen ihtiyaçlarına cevap verdikleri sürece yaşamışlar, bu fonksiyonlarını yerine getiremedikleri zaman ya değişikliklere uğramışlar ya da tamamen yerlerini yeni kurumlara bırakmışlardır.

Osmanlı Devleti'nin Batı ile özellikle teknik açıdan temaslarının başladığı ilk yenileşme dönemi eğitim-öğretim ve din eğitimi öğretimi ve kurumları açısından önem taşımaktadır. Çünkü eğitim alanında başlayan Batılılaşma faaliyetleri Devlet'in hemen bütün eğitim kurumlarının merkezinde olan din eğitim ve öğretimini yakından ilgilendirmektedir. Tanzimat ile başlayan ve Cumhuriyet'in kurulması ile yeni bir safhaya giren eğitimdeki Batılılaşma faaliyetlerinin ve bu dönemden itibaren genel eğitim ve din eğitimi ile kurumlarının aldıkları şekil ancak klasik Osmanlı eğitim kurumları ve eğitimde ilk yenileşme dönemindeki zihniyetin arka planında bulunabilir.

Eğitim açısından Batılılaşma hareketlerimizi değerlendirmeyi amaçlayan bu yazıda, özellikle klasik Osmanlı eğitim kurumlarının durumu ve onların yanı sıra toplum ve Devlet'in yeni ihtiyaçlarını karşılamak için oluşturulan modern eğitim müesseselerinin hangi şahsiyetlerin çabaları ile mümkün olduğu ve kendilerini tesis edenlerin arzularındaki amaçları ne nisbette gerçekleştirebildikleri veya bunu engelleyen sebepler de incelenmiştir. Tabii bu hususların incelenmesi sırasında bizim açımızdan en önemli mesele olan din eğitimi ve kurumlarının aldığı şekildir. Din eğitiminin ve kurumlarının tarih içinde geçirdiği aşamalar ancak toplum ve Devlet'in batılılaşma faaliyetleri içinde tesbit edilebilir.

Bu hususların incelenmesi ile, Türk Eğitim tarihindeki gerçekleşme şekilleriyle bu yeni kuruluşların Batılılaşma açısından, Türk eğitiminin al-

dığı şekle ne derece etki ettiği, katkıda bulunduğu, bugünkü eğitim kurumlarımızın ve Eğitim felsefemizin hangi temellere dayandığını tesbitte büyük yarar sağlayacaktır.

Bu araştırmada -toplumsal bir hareketin arka planında yatan fikirlerin önemine binaen- önce klasik Osmanlı eğitim kurumları incelenmiş daha sonra eğitimde ilk yenileşme dönemi hareketleri ve bunların neticesinde din eğitiminin almaya başladığı yeni şekil araştırılmıştır. Burada eğitim kurumları ile ilgili mevcut bilgilerin incelenmesinin yanısıra özellikle konu ile ilgili tahliller yapılmış ve bu suretle din eğitiminin Batılılaşma faaliyetlerindeki yeri tesbite çalışılmıştır.

Batılılaşma faaliyetlerinde din eğitim-öğretiminin hangi sosyal, siyasi, hukuki şartlar içinde cereyan ettiğinin tam olarak tesbiti dönem dönem hatta belli yıllarla sınırlandırılarak yapılacak araştırmalarla mümkündür. Bugüne kadar genelde eğitimde batılılaşma incelenirken din eğitimi ve kurumları bunun önünde bir engel olarak görülmüş, bu sebeple onun yeri ve hangi sosyal şartlar altında oluştuğu ortaya konamamıştır. Bu tür araştırmaların Batılılaşma hareketleri içerisinde, genel eğitimin önemli bir parçasını teşkil eden din eğitiminin yerini ve rolünü ortaya koymada son derece faydalı olacağı kanaatindeyiz.

A- OSMANLI EĞİTİM VE ÖĞRETİM KURUMLARI

a) Medreseler

Arapça "de-re-se" kökünden türetilen medrese kelimesi, ders gösterilen yer anlamına gelir¹. İslam dininin doğuşuyla beraber cami ve mescidlerin yanında dini bilgilerin öğretildiği² birer merkez olarak tesis edilen medrese, İslam aleminde olduğu kadar, dünya medeniyetinde de bir merhaleyi ifade etmekte ve medeniyet tarihinde sistematik şekil ve metotla öğretim yapan ilk kuruluş olarak kabul edilmektedir³. Medreselerin Cami derslerinden bağımsız olarak örgütlü eğitim-öğretim tarihinde en önemli yeri işgal etmeleri, her ne kadar ilk kuruluşları olan IX. ve X. yüzyıllara tarihlenirse de, gerçekte ilk medresenin kuruluşu İran'da Nişabur'da ve XI. yüzyılın başlarında başlar⁴. Ancak, kendisinden sonrakilere örneklik edecek en teşkilatlı ve ünlü medrese 1057'de Büyük Selçuklu Veziri Ni-

1. Şemseddin Sami, "Medrese", *Kaamus-ı Türki*, İstanbul 1317; Jons Pedersen, "Mescid", *İslam Ansiklopedisi*, s. 52'de bu kelimenin İbranice ve Aramice ile müşterek olan Arapça "darasa" (okumak) kökünden geldiğini ifade etmektedir. Ayrıca bkz. eş-Şeyh Taraluli, *el-Mescid fi'l-İslam*, Beyrut 1988, s. 129, Cahit Baltacı, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1976, s. 25.
2. Krş. Pedersen, s. 62, 63.
3. İsmet Parmaksızoğlu, "Medrese", *Türk Ansiklopedisi*, c. XXIII, Ankara 1976, s. 370.
4. Joseph S. Szyliowicz, *Education and Modernization in the Middle East*, London 1973, s. 62 vd.; Baltacı, s. 8; Pedersen, s. 51 vd.

zamü'l-Mülk tarafından Bağdad'da tesis ettirilen "Nizamiye Medresesi"⁵dir. Medreseler, Türkler'in İslamiyeti kabul etmelerinden sonra kurmuş oldukları Büyük Selçuklu ve Osmanlı Devletlerinde de en önemli ve ünlü eğitim-öğretim kurumları olmuşlardır. Bağdad Nizamiye Medresesi ile başlatılan medreseler⁶, 1470'de İstanbul'da Semaniye Medreseleri kuruluncaya kadar gerek ilmiye mensuplarının yetiştirilmesi ve gerekse devletin değişik kadrolarına kalifiye elemanlar hazırlanması görevini üstlenmişlerdir. Medreseler, bu fonksiyonlarını aynı şekilde Osmanlı medreselerinde de devam ettirmişlerdir.

Osmanlı medreseleri en büyük teşkilata, Fatih Sultan Mehmed'in kendi adına inşa ettirdiği camide, etrafına eklettiği mektep, sekiz medrese, aşevi ve kütüphane gibi sosyal ve kültürel kuruluşlarla bir külliye haline getirdiği ve adına sayısı itibariyle önce "Medaris-i Semaniye", daha sonraları ise "Sahn-ı Seman" ismi verilen medrese ile ulaşmıştır. Medreselerin gelişmesindeki son merhale ve en yüksek seviye ise Kanuni Süleyman zamanında küçükten büyük sınıflara doğru yükselen oniki kademelikli bir sistemle teşkilatlanan "Süleymaniye Medresesi"dir⁷. Bu medresenin kendinden öncekilerde bulunmayan bir özelliği, ordunun hekim ihtiyacını karşılamak için eklenmiş olan Tıp Medresesi, Darü's-Şifa ve riyaziyyat öğrenimine mahsus dört medrese ile din dışı alanlara da kalifiye eleman yetiştiren bir kurum olmasıdır⁸.

5. Faik Reşit Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Ankara 1964, s. 3, Szyliowicz, s. 63 vd.; Baltacı, s. 8; Pedersen, s. 51; Zeki Eyüpoğlu, "Medrese", *Meydan Larus*, Nizamiye Medreselerinin kuruluş sebepleri ile ilgili olarak bkz. İsmet Parmaksızoğlu, *Türkiye'de Din Eğitimi*, Ankara 1966, s. Beyza Bilgin *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi*, Ankara 1988, s. 16. Krş. M. Altay Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı II*, Ankara 1983, s. 379. Bağdat Nizamiye Medresesinin programı için bkz. İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, Ankara 1972, s. 176; Mustafa Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1984, s. 42. Ayrıca bkz. eş-Şeyh Taraluli, s. 84-89.
6. Medrese öncesi İslam'da eğitim-öğretim yerleriyle, medreselerin kuruluşu hakkında daha geniş bilgi için bkz. Hıfzırrahman Raşit Öymen-Mehmet Dağ, *İslam Eğitim Tarihi*, Ankara, 1974, s. 65-113; Ahmed Çelebi, *İslam'da Eğitim Öğretim Tarihi*, çev.: Ali Yardım, İstanbul 1983, s. 31-105; Osmanlılara kadar medreseler için bkz. Mefail Hızlı, "Kuruluşundan Osmanlılara Kadar Medreseler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. II, S. 2 (Bursa 1987), s. 273-281.
7. M. Şerafettin Yaltkaya, "Tanzimattan Evvel ve Sonra Medreseler", *Tanzimat I*, İstanbul 1940, s. 463; Kerim Erim, "Riyaziye", *Tanzimat I*, İstanbul 1940, s. 477; Fahir Yeniçay, "Tanzimattan Evvel ve Sonra Fizik Tedrisatı Hakkında Bir Taslak", *Tanzimat I*, İstanbul 1940, s. 486; Unat, s. 3; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Ankara 1965, s. 6, 10, 33; Andreas Kazamias, *Education and the Quest Modernity in Turkey* Chicago 1966, s. 32; A. Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul 1970, s. 38; Halil İnalcık, *The Ottoman Empire: The Classical Ages 1300-1600*, London 1973, s. 167, 168; Szyliowicz, s. 67, Baltacı, s. 41 vd; Osman Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, c. I, İstanbul 1977, s. 98.
8. Nafi Atuf Kansu, *Türkiye Maarif Tarihi*, Birinci Kitap, Ankara 1930, s. 18. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Süheyl Ünver, *Anadolu Selçukluları ve Tıp Tarihimiz*, İstanbul 1938; Aynı yazar, *Selçuklu Tababeti*, İstanbul 1939; Aynı yazar, "Osmanlı Tababeti ve Tanzimat Hakkında Yeni Notlar", *Tanzimat I*, İstanbul 1940, s. 933 vd.

Osmanlı medreselerini, hedef ve işlevleri açısından, biri hukuk, ilahiyat ve edebiyat öğretimi yapan Fatih'in kurduğu Sahn-ı Seman; diğeri fen, tıp ilimlerinin öğretildiği Süleymaniye olmak üzere ikiye ayırmak mümkündür. Böylece bu medreselerde kadı, müderris, müftü gibi ilmiye mensupları ile, devletin değişik kadrolarına doktor, mimar, operatör mühendis vb. elemanlar yetiştiriliyordu. Bunun yanında hadis ağırlıklı Daru'l-Hadis'ler, ve Kur'an-ı Kerim'in okunması üzerinde ağırlıklı durarak, bilhassa cami görevlilerini yetiştiren Daru'l-Kurra'lar bulunmakta idi⁹.

Bu araştırma, ortaya çıkışından itibaren medreselerin tarihçesini vermeyi amaç edinmediği gibi, kapsam itibariyle de buna müsait değildir. Fakat özellikle Osmanlı'da en yüksek seviyeye ulaşan medreseler hususunda bilinmesi gereken bazı hususiyetleri de genel olarak belirtmek, ileride medreselere yöneltmiş olan leh ve aleyhteki görüşlerin daha iyi değerlendirilmesi açısından faydalı olacaktır.

Medrese, genel planını, doğduğu camiden almış olmasına rağmen, öğrencilerin barınmaları için yurtlar-hücre, temizlikleri için hamam, çalışmaları için kütüphane, yemekleri için mutfak vb. tesislerle tam bir eğitim-öğretim kurumuydu¹⁰.

Osmanlı medreselerinde öğretmenlerin rütbe ve ücretleri sıkı bir hiyerarşiye bağlanmış ve ülkedeki medreseler bu bareme göre değerlendirilmiştir. Hariç, Dahil ve Altmışlı dereceleri öğretim üyelerinin ilk kademeleri olup, bunlar İptida ve Hareket ünvanlarıyla ikiye ayrılmakta ve böylece altı derece teşkil etmekteydiler. İptida-i Hariç, Hareket-i Hariç, İptida-i Dahil, Hareket-i Dahil gibi, bu dört derece Hariç ve Dahil medreseleri, yani orta ve lise öğretim kademelerindeki okul öğretmenlerinin rütbe ve ücretlerine tekabül etmekte idi. Bunun XVI. yüzyılda eklenen İptida-i Altmışlı, Hareket-i Altmışlı dereceleri izlerdi. Musıla-ı Sahn ile Sahn-ı Seman dereceleri ise yüksek öğrenim kademesinin başlangıcını teşkil ederdi¹¹. Müderrisler için en yüksek dereceler Musıla-ı Süleymaniye ile başlar, Süleymaniye, Hamise-i Süleymaniye ve Daru'l-Hadis'te son

9. Cahid Baltacı, "Daru'l Hadisler", *İslam Medeniyeti Dergisi*, c. IV, S. 4, İstanbul 1980, s. 38-40; Bilge, "Gözlemler", *Diyanet Dergisi* (Ekim, Kasım, Aralık 1991), c. XXVII, S. 4, s. 57; Hazan Ali Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, İstanbul 1991, s. 11; 12.

10. Unat, s. 5; Parmaksızoğlu, "Medrese", *Türk Ansiklopedisi*, s. 370.

11. Öğretim üyelerinin ücretleri ve medreselerin derecelenmesi ile ilgili olarak bkz. Mehmed Emin, "Tarihçe-i Tedris", *İlmiye Salnamesi*, İstanbul 1334 (1916), s. 647-649; Uzunçarşılı, s. 75; Kazamias, s. 32; İnalcık, s. 169; Parmaksızoğlu, *Medrese*, s. 371 Krş. Ergin, c. I, s. 99. Medreselerin mali kaynakları ile ilgili olarak bkz. Bahaddin Yediyıldız, "Müessese Toplum Münasebetleri Çerçevesinde XVIII. Asır Türk Toplumunu ve Vakıf Müessesesi", *Vakıflar Dergisi*, S. 14, Ankara 1982, s. 37-38, İbrahim Ateş, "Vakıflarda Eğitim Hizmetleri ve Vakıf Öğrenci Yurtları", *Vakıflar Dergisi*, S. 14, Ankara 1982, 29-100.

bulurdu¹². Müderrisler, Mülazım, Molla, Fakkaha, Allame, Kari, Muhad-dis, Fakih gibi ünvanlar taşırlardı.

Medreselerde okuyan öğrenciler ise öğrenimlerine göre üç kısımdan meydana gelmekteydi; Suhte (Softa), Danişmend ve Muid¹³. Genellikle yatılı olan öğrenler bir miktar harçlık alırlar, mezun olanlar ise bir bekle-me döneminden sonra müderris veya bir başka görevle tayin edilirdi.

Medresede dersler müderrisler tarafından verilirdi. Genellikle ders işleniş usulü müderrisin dersi anlatması esasına dayanıyordu, yani takrir usulünde idi. İlk önceleri telkin ve ezberletmek suretiyle yapılan öğretim, daha sonra not almak, yazmak, konuları müzakere etmek gibi özellikler de kazanmıştır. Soru-cevap da önemli öğretim yollarından biriydi¹⁴.

Fatih devrinde kabul edilen esaslara göre, İptida-i Hariç medresele-rinde; gerekiyorsa alfabeden başlanarak okuma yazma daha sonra ilk din bilgileri yani İlmihal, Kur'an, yazı, dört işleme kadar Aritmetik Hariç ve Dahil medreselerinde; "*Mukaddemat-ı Ulum*" denilen Gramer, Sentaks, Vaaz, İştikak, Geometri, Hesap, Münazara, Mantık Sahn-ı Semanda; Kelam, Feraiz, Usul-i Fıkıh ve Fıkıh Sahn-ı Süleymaniyede ise; Hadis, Usul-i Hadis, Tıp, Tabiiyat, Riyaziyat ve Astronomi dersleri okutulmak-taydı¹⁵. Haftada dört gün eğitim-öğretim yapılan bu kurumlarda dersler özelliklerine göre Arapça ve Türkçe yapılmaktaydı¹⁶. XV. yüzyıldan önce Arapça olan kitaplar, bu tarihten itibaren bu kitapların türlü haşiye ve şerhleri Türkçe yazılmaya başlamıştır. Farsça ise 1720'lerden sonra oku-tulmaya başlamıştır. Program alt sınıflarda daha basit, üst sınıflarda ise daha geniş bir şekildeydi. Dersler genellikle sınıflarda işlenir ayrıca halka açık dersler verilirdi¹⁷.

Medreselerin yönetimiyle ilgili en yüksek makam Şeyhülislam idi. Bununla beraber Şeyhülislamlar bu işi fiilen yapmamışlar ve medreseye "Ders Vekili"¹⁸ ünvanıyla başka bir müderrisi tayin etmek suretiyle işi idare yoluna gitmişlerdir.

12. Kansu, c.I, s. 18-20; Unat, s. 4-5; Parmaksızoğlu, *Türkiye'de Din Eğitimi*, s.9; Hüseyin Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, İstanbul 1983, s. 78, 91; Koçer, s. 11.

13. Kansu, c.I, s. 16; Baltacı, *XV-VVI. Asırda Osmanlı Medreseleri*, s. 31-33; Ergin, c. I, s. 99.

14. Parmaksızoğlu, *Türkiye'de Din Eğitimi*, s. 10. Krş. Unat, s. 6.

15. Fatih ve Süleymaniye Medreselerinin programları ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. Kansu, c.I, s. 17; Unat, s. 5, Uzunçarşılı, s. 39 vd., Parmaksızoğlu, *Türkiye'de Din Eğitimi*, s. 10; İnalcık, s. 165, Şahabettin Tekindağ, "Medrese Dönemi", *Cumhuriyetin 50. Yılında İstanbul Üniversitesi*, İstanbul 1973, 26-29; Baltacı, *XV-VVI. Asırda Osmanlı Medreseleri*, s. 35-43; Beyza Bilgin, *Türkiye'de Din Eğitimi ve Liseler-de Din Dersleri*, Ankara 1980, s. 28; Atay, s. 78-82, 93-97, Bilge, s. 42.

16. Unat, s.3; Ergin, c.I, s. 155.

17. Unat, s. 5; Uzunçarşılı, s. 36.

18. Unat, s. 1; Koçer, s. 14.

Medrese öğrenimi bir "İcazet" imtihanıyla sona erer ve bu suretle öğrenimlerini tamamlayanlara "Mücaz" denilirdi. İmtihan etmek ve icazet vermek, öğrencinin derslere devam ettiği ve adına "Mücaz" denilen Sahn müderrisinin hakkı idi. Öğrenciye verilen diplomaya ise "İcazetname" denilirdi¹⁹.

Asırlar boyunca memleketin din, hukuk ve irfan hayatı için bir çok değerli bilgin yetiştiren ve Osmanlı hakimiyetine giren bütün büyük şehirlerde ve nihayet İstanbul'un fethinden sonra da devlet merkezlerinde kurulmuş ve devletin her tarafına yayılmış ve gelişmiş yine teşkilat ve işleyiş olarak en yüksek seviyesine Süleymaniye Medreseleri ile ulaşmış olan bu kurumlar²⁰, diğer Osmanlı kurumlarına paralel olarak XVII. yüzyıldan itibaren bozulmaya başladılar²¹. Medreselerin bozulma sebepleri arasında en büyük faktör olarak deney, gözlem ve müsbet ilimlere yeterince yer verilmemiş²² olması, öğretimin yöntem ve disiplin bakımından yozlaşmaya başlaması, öğretimde akli ve müsbet bilimleri bırakıp yalnızca dini-şer'i bilimlerle ilgilenilmesi, yöntem bakımından aktarmacı, kitabi bir yol tutması, Arapçaya ağırlık verilmesi, öğrencilikle ilgisi olmayan kimselerin barındırılması gibi sebepler yer almaktadır²³. Zikredilen bu sebepler doğrudur. Fakat, burada önemle üzerinde durulması gereken bir husus da, medreselerin statüsünün ne olduğudur. Bir zamanlar devletin gerek İlimiye ve gerekse değişik kadrolarına kalifiye elemanlar hazırlaması ihtiyacını karşılayan medrese, yanında diğer kurumların açılmaya başlaması ile beraber çeşitli kısıp döngüler içerisinde gereğince ele alınıp ve temel problemlerinin ne olduğu da araştırılmaksızın ilmiye sınıfı ile karşıtları arasında sıkışıp kalmıştır. III. Selim devrine kadar medreselerin yeniden düzene konması ve ıslahı fikirleri ele alınmışsa da bunlar ya temel meselelere değinmediği ya da yeterince önemsenmediği için faydalı olmamıştır²⁴. Medrese öğretiminin gerilemesinden ve sistemin bozulmasın-

-
19. İcazetnameler hakkında geniş bilgi için bkz. Unat, s. 4; Kazamias, s. 32; Atay, s. 101-130.
 20. Parmaksızoğlu, *Türkiye'de Din Eğitimi*, s. 9.
 21. Sadrettin Celal Antel, "Tanzimat Maarifi", *Tanzimat I*, İstanbul 1940 s. 441; Yaltkaya, s. 465; Nevzat Ayas, *Türkiye Cumhuriyeti Eğitimi: Kuruluşlar ve Tarihçeler*, Ankara 1948, s. 89, Uzunçarşılı, s. 67.
 22. XVI. yüzyıldan itibaren medreselerde akli ve müsbet ilimlerin gerilemeye başlaması ve programlardan çıkarılması ile ikinci plana düşmesi ile ilgili olarak bkz. Mehmed Emin, s. 647, Adıvar, s. 124; Tekindağ, s. 20. Felsefi ilimlere karşı tepkinin daha önceki dönemlere uzandığı görülür. Bu konuda bkz: Bilge, s. 166, 213-231.
 23. Yaltkaya, s. 463-467; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. VI, Ankara 1954, s. 141, Unat, s. 6, Uzunçarşılı, s. 67, 71-74, 241, Atay, s. 133-144, Nesimi Yazıcı, "Kitap Tanıtma", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XXVIII (Ankara 1986), s. 460-462, Koçer, s. 12; Ercüment Kuran, *Türkiye'nin Baulaşması ve Milli Meseleler*, Ankara 1994, s. 3.
 24. III. Selim'den önceki medreselerin ıslahı ile ilgili olarak bkz. Uzunçarşılı, s. 241-246, 247-255, Baltacı, *XV-XVI. Asırda Osmanlı Medreseleri*, z. 37-42, 67, 70; Atay, s. 174-183.

dan ilk haklı şikayetleri Koçi Bey²⁵ ve Katip Çelebi²⁶ gibi yazarlar dile getirmişse de, Devlet'in henüz gücünün zayıfladığının yeterince farkına varılmaması gibi sebeplerden dolayı pek tesiri olmamıştır.

b) Sıbyan Mektepleri

İslam dini kadın ve erkek herkese ilim tahsilini farz kılmıştır. Anne ve babalar çocuklarını akılları ermeye başlayınca okutmakla mükelleftirler. Ayet ve hadislerle teyit edilen bu mükellefiyet²⁷ sebebiyle hemen her cami yanında bir mektep tesis edilmiştir²⁸. Ayrıca sevaba ulaşmak için bir çok hayır sahipleri de mektepler açmışlar ve bu mekteplerin devamını temin için vakıflarda bulunmuşlardır²⁹. Hükümdarlar veya vezirler tarafından yaptırılmış büyük camilerin veya külliyelerin de birer mektebi bulunurdu³⁰. II. Mehmed'in kendi adına yaptırdığı camii ve bunun külliyesi içerisindeki mektebe, "Darü't-İlim", "Darü's-Sıbyan", "Muallimhane", "Mektephane", "Taş Mektep", "Mahalle Mektebi" ve 5-6 yaşında "Sabi" denilen küçük çocukların okutulduğu için de daha ünlü ismiyle "Sıbyan Mektebi" adı verilmiştir³¹.

Osmanlı eğitim sisteminde İlköğretim kurumlarını bu mektepler teşkil eder. Arapça "ke-te-be" kökünden ismi mekan olarak türetilen mektep kelimesi, yazı yazma öğrenilen yer demektir³². Ancak, müslümanlıkta bir çocuğun her şeyden önce Kur'an öğrenmesi gerektiğinden³³, bu kelime daha çok Kur'an öğrenilen yer manasına kullanılmıştır. II. Beyazid'in kendi adını taşıyan caminin güney tarafında yaptırdığı mektebin vakfiyesindeki "Mektephanede Muallim ve Halife olanlar Talim-i Kelam-ı Kadim ve Kur'an-ı Azim ederler" yollu ifadeden anlaşıldığı üzere, sıbyan mekteplerinin esas gayesi, çocuklara Kur'an'ı yüzünden okutmasını öğretmektir³⁴. II. Beyazid ve II. Mehmed'den sonra mektep yaptırılanlar da bu gayeye bağlı kalmışlardır. Ancak, mekteplerde yine Kur'an'ı doğru okumaya yardımcı olacak Arapça Elifba, Tecvid ile temel dini bilgileri ver-

25. Koçi Bey, *Risale*, (sad: Zuhuri Danışman), İstanbul 1972, s. 24-31.
26. Katip Çelebi, *Mizan-ül Hakk Fi İhtiyar-il Ahakk*, İstanbul 1286 (1870), s. 9-10 Katip Çelebi hakkında bkz. Kansu, c.I, s. 21-26, Unat, s. 6.
27. Alak, 1-5, İsrâ, 71-72, Kalem, 1-6, Zümer, 9. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Nevzat Ayasbeyoğlu, *İslamiyet'in Eğitimimize Getirdiği Değerler ve Kur'an'ı Kerim'in Eğitim ile İlgili Ayetlerinin Tahlili*, İstanbul 1968, s. 16-105.
28. Krş. Antel, *Tanzimat I*, s. 441.
29. Kansu, c.I, s. 27.
30. Unat, s. 6.
31. Vedat Günyol, "Mektep", *İslam Ansiklopedisi*, s. 655-656, Kansu, c.I, s. 6; Unat, s. 6; Kazamias, s. 31vd; Özgönül Aksoy, *Osmanlı Devri İstanbul Sıbyan Mektepleri Üzerine Bir İnceleme*, İstanbul 1968, s. 13; Ergin, c.I, s. 82-83, Koçer, s. 7.
32. Şemseddin Sami, *Kaamus-ı Türki*; Parmaksızoğlu, *Türkiye'de Din Eğitimi*, s. 5; Aksoy, s. 13.
33. Günyol, s. 652. Krş. Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Ankara 1973, s. 159.
34. Kansu, c.I, s. 29, Ergin, c.I, s. 83, 86; Günyol, s. 656.

mek üzere İlmihal de okutulmuştur³⁵. Bazı kaynaklarda bu tür mekteplerde yazı yazma da öğretildiğine dair bilgiler vardır. Her ne kadar, I. Mahmud'un annesi ve I. Abdulhamid tarafından 1781'den yaptırılan sıbyan mektebinde yazı, hatta kitabet derslerine³⁶ yer verilmiş ise de, bu teşebbüs umumi bir mahiyet almamıştı. Kaldı ki, buradaki Yazı dersi, okumağa kolaylık olması ve Kur'an metinlerinin doğru olarak kopya edilebilmesi içindir. Yani kaligrafi karşılığıdır.

Sıbyan mekteplerinin idaresiyle Müftüler ve Şeyhülislamlar meşgul olmuşlardır³⁷. Ancak, mekteplerin belli bir yönetmenliği, devletçe veya herhangi bir makamca düzenlenmiş belli bir öğretim programı yoktu³⁸.

Genel olarak çocuklar 4-5 yaşına gelince³⁹ ailesinin durumuna uygun olarak "Amin Alayı" denilen özel bir törenle⁴⁰ okula başlatılırdı. Çocuğun eline, Arapça, harekeli, Kur'an metni okumak hususunda rehberlik edileceği düşünülerek hazırlanmış bir alfabe kitabı verilir ve ferdi bir öğretim usulüyle okumanın esasları öğretilmeye çalışılırdı. Dinî vazifelerin gerektirdiği basit bir bilginin verilmesi, yazının kopye edilmesinin imkan derecesinde öğretilmesi ve dört işlemin kurallarının belletilmesi de aynı ferdi metoda⁴¹ uyularak yapılırdı. Öğretmenler ve yardımcıları olan Kalfalar (Halife) medrese çevresinin şartları ve öğretim usulleriyle çocukları terbiye ediyorlar. Ancak ezberciliği⁴² ön planda tutuyorlardı.

Mektebin belli bir öğretim süresi yoktu. Öğretim sabah erken başlar, öğlen vaktinde verilen bir aradan sonra ikindiye kadar devam ederdi⁴³. Erkek çocukları ergen, kız çocukları ise kaç-göçü gerektiren bir yaş ve bünyeye sahip oluncaya kadar mektebe devam ederlerdi. Kız ve erkek çocukların birlikte yan yana oturarak öğrenim gördükleri mektepler olduğu gibi kızların yerleri ayrı olanları da vardı⁴⁴. Okulu bitirmiş sayılmak için

35. Kansu, c.I, s. 28, Antel, s. 441, İhsan Sungu, "Tevhidi Tedrisat", *Belleten*, s. 398, Unat, s. 7, Yahya Akyüz, *Türkiye'de Öğretmenlerin Toplumsal Değişmedeki Etkileri*, Ankara 1978, s. 28. İbni Haldun'un sıbyan mektebi programları ile ilgili görüşleri için bkz. İbni Haldun, *Mukaddime*, c. III, İstanbul 1986, s. 154-159.
36. Aziz Berker, *Türkiye'de İlk Öğretim 1839-1908*, Ankara 1945, s. 7; Unat, s. 9, Howard E. Wilson-İlhan Başgöz, *Türkiye Cumhuriyetinde Eğitim ve Atatürk*, Ankara 1968, s. 16. Ergin, c. I, s. 86.
37. Kansu, c.I, s.29.
38. Unat, s. 7.
39. Şer'i Şerif 7 yaşından itibaren dini vazifelerin ve muâşeret adabının, yazı, kıraat ve hesabın kız ve erkek bütün çocuklara öğretilmesini mecburi tutmuş ise de, çocukların 4 yaşında mahalle mektebine başlamaları adet idi. Kansu, c. I, s. 28.
40. Ergin, c.I, s. 91-96; Akyüz, *Türkiye'de Öğretmenlerin Toplumsal Değişmedeki Etkileri*, 29.
41. Unat, s. 7; Parmaksızoğlu, *Türkiye'de Din Eğitimi*, s. 6.
42. Kansu, c.I, s. 29; Wilson-Başgöz, s. 18; Yahya Akyüz, "Türk Eğitim Tarihinde Öğretimde Ezbercilik ve Kaynakları", *XI. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1994, s. 2257-2258.
43. Kansu, c.I, s. 28.
44. Kansu, c.I, s. 29; Unat, s. 7.

Kur'an'ı en az bir defa hatmetmiş bulunmak esastı. Mektebin öğretmeni genellikle ya medresé tahsili görmüş bir caminin hoca veya müezzini ya da Kur'an ve Subha-ı Sibyan ve Tuhfe-i Vehbi gibi risaleleri okumasını bilen ihtiyar bir kadındı⁴⁵. Mekteplerde çocuklara Kur'an sûreleri ve Hadisler, anlamına bakılmaksızın Arapça olarak ezberletilir ve bazı dini bilgiler Türkçe verilir⁴⁶. Fakat, mekteplerin en büyük özelliği, öğrencileri birbirine sevgi, büyüklerine saygı disiplini içerisinde yetiştirmiş olmaları idi.

Osmanlı toplumunun genel eğitimiyle uğraşan ve İlkokul seviyesinde eğitim-öğretim veren sıbyan mekteplerinde yukarıda belirtildiği üzere eğitim ve öğretimin esasını dinin ve ahlakın öğretilmesi oluşturuyordu. Zaten sıbyan mekteplerinden beklenen şey bundan ibaretti. Sıbyan mekteplerinin mevcut durumu aşağı yukarı XIX. yüzyıl başlarına kadar aynı şekilde devam etmiştir.

c) Saray Mektepleri

Osmanlı Devletinde, halk çocuklarının devam ettikleri sıbyan mektepleri ile ulema ve devletin çeşitli kadrolarına kalifiye eleman yetiştiren medreselerden başka, saraydaki çocukları okutmak, padişahın hizmetinde bulunacak memurları ve müstahdemleri yetiştirmek, saray halkını eğlendirecek ve güldürecek saz söz ehliyle oyuncuları eğitmek ve bunlardan da önemlisi güvenilir devlet adamı ve asker yetiştirmek üzere saray içerisinde bulunan bazı mektepler vardı. Bunlardan en önemlisi ise Enderun Mektebi idi.

Osmanlı Devletinde XI. yüzyıl ortalarından itibaren medrese dışında en önemli resmi eğitim kurumu niteliği taşıyan Enderun, ilk teşkilatı II. Murad'a kadar çıkan⁴⁷, fakat düzenlemesi ve gelişmesi II. Mehmet⁴⁸ ile başlayan bir mekteptir. Mektepte daha ziyade mülki ve askeri idareciler yetiştirilmekteydi⁴⁹.

45. Kansu, c.I, s. 28; Unat, s. 7, Wilson-Başgöz, s. 18; Rıza Kardeş, "Öğretmen Yetiştirme Kurumları", *Türk Ansiklopedisi*, c. XXVI, Ankara 1977, s. 232; Koçer, s. 7. Krş. Parmaksızoğlu, *Türkiye'de Din Eğitimi*, s. 5, 6. Sıbyan mektebi hocası hakkında daha fazla bilgi için bkz. Akyüz, *Türkiye'de Öğretmenlerin...* s. 29-32.
46. Kansu, c.I, s. 28. Krş. Unat, s. 8-9.
47. Hafız Mehmed Refik, "Enderun-ı Hümayun Mektebi", *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*, c.I, No. 1, s. 16; İsmail H. Baykal, *Enderun Mektebi Tarihi*, İstanbul 1953, s. 17 Krş. Ülker Akkutay, *Enderun Mektebi*, Ankara 1984, s. 25. Tarihçiler tarafından Enderun'un kendisinden önce bir benzeri olup olmadığı tartışılarak Çin Mandarin Sistemine, Eflâtnun'un Cumhuriyeti'ne ve Bizans Üniversitesi'nin yönetici yetiştirme usullerine benzetilmiştir. Bu konularda bkz. Barnette Miller, *The Palace School of Muhammed the Conqueror*, Cambridge Mass. 1941, s. 10. 12; Selahaddin Hilav, *Felsefe El Kitabı*, İstanbul 1975, s. 44. II. Mehmed'in Grekçe bildiği söylenir. Fakat Eflatun'u okuyup okumadığı, okumuş olsa bile bundan örnekler aldığı hakkında hiçbir bilgi yoktur. bu konuda bkz. Kazamias, s. 27.
48. Fethi İsfendiyaroğlu, *Galatasaray Tarihi*, İstanbul 1952, s. 57; Baykal, s. 25; Hafız Mehmed Refik, "Fatih Asrında Enderun-ı Hümayun Teşkilatı", *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*, c. I, 24 Rebiülahir 1335-4 Şubat 1332, No. 16, s. 273-278.
49. Krş. Miller, s. 75; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Devşirme", *İslam Ansiklopedisi*, C. III, s. 563-565

Genellikle aileleriyle hiç bir ilgileri kalmayan, devşirme⁵⁰ yoluyla sağlanmış çocukların Enderun'a alınmadan önce belli bir hazırlık eğitiminden geçmiş olmaları gerekiyordu. Hristiyan ailelerden devşirilen çocuklar öncelikle müslüman Türk aileleri yanında Türkçe'yi, İslami esasları ve adabı öğrenir⁵¹, daha sonra Edirne, Galatasaray, İbrahim Paşa saraylarında⁵² bedeni ve ruhi kabiliyetlerini geliştirecek dersler ve talimler görürlerdi. Bunlara "acemi oğlanları"⁵³ denirdi. Acemi oğlanları, buradaki belirli talim ve terbiyeden sonra "çıkma"⁵⁴ adıyla ayrılarak çeşitli askeri birlikler içerisine dağıtılır, üstün yetenekli olanlar ise daha yüksek seviyede bir eğitime tabi tutulmak üzere Enderun'a alınrdı.

Enderun mektebi, 5'i hazırlayıcı, 4'ü meslek eğitimi verici oda biçiminde örgütlenmişti. Bu iki grup mektep hem ayrı eğitim kurumlarıydı, hem de beraberce bir mektep bütünü meydana getiriyorlardı. Hazırlayıcı odalardan üçü sarayın dışında bulunuyordu. Bunların ödevi Küçük ve Büyük⁵⁵ oda denilen yukarı kısma öğrenci hazırlamaktı. Küçük ve Büyük odalar da öğrenciye meslek eğitimi veren üç odaya öğrenci veriyorlardı. Bu odalar Seferli Oda, Kiler Odası ve Hazine Odası⁵⁶ idi. Bu üç odayı da başarı ile bitirenler padişahın özel işlerini gören Has Oda⁵⁷ ya alınrdı.

Temel prensiplerinden birisi disiplin olan Enderun mektebinde eğitim-öğretim 14 yıl sürerdi. Bunun 7-8 yılı⁵⁸ hazırlık mekteplerinde geçerdi. Mektebin öğrenci kaynağını teşkil eden ve savaş tutsakları ve devşirme çocukları titizlikle seçilirdi⁵⁹. Enderun'da dersler niteliğine göre, ünlü Ders-i am müderrisleri, saray elemanları ve hatta yabancı hocalar tarafından verilir. Enderun mektebi öğrencileri öğrenimleri boyunca mekteplerinde yatıp kalkıyorlar, yeyip içiyorlar, ayrıca birinci yıldan başlayıp, her sınıftan artarak aylık alıyorlardı. Her mektebin disiplini ile meşgul bir ağası vardı⁶⁰.

Enderun, yalnız devleti idare eden yüksek dereceli sivil kadroyu yetiştirmesi bakımından değil, işle eğitimi birleştiren eğitim metodları bakımından da önemli bir kurumdur. Çünkü, Enderun'a alınan iç oğlanları,

50. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Miller, s. 75 vd.; Akkutay, s. 35-49. Ayrıca bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. I, İstanbul 1956, s. 538; Uzunçarşılı, *İslam Ansiklopedisi*, s. 563-565.

51. Akkutay, s. 69.

52. İsfendiyaroğlu, s. 58-84, 101-102, 180-184; Baykal, s. 11, 26; Akkutay, s. 71-85.

53. Unat, s. 12-13; Ergin, c.I, s. 11, 31-40; Akkutay, s. 25, 49-59.

54. İsfendiyaroğlu, s. 164-165, 485-486; Akkutay, s. 154-157.

55. Baykal, s. 48; Ergin, c. I, s. 12.

56. Baykal, s. 49, 62, 67; Unat, s. 11, 12; Kazamias, s. 27 vd.; Ergin, C.I, s. 12; Akkutay, s. 86-104; Koçer, s. 16-17. Ayrıca bkz. Kansu, c.I, s. 33.

57. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Akkutay, s. 104-107; Koçer, s. 16, 18.

58. Unat, s. 11.

59. Miller, s. 14.

60. Ergin, c.I, s. 12.

saray işlerini fiilen yaparak saray işlerini öğrenmek, İslami ve bazı müs-
bet bilimler alanında teorik bir öğrenim görmek ve beden ve sanat eğitimi
gibi alanlarda yeteneğine göre bir eğitim-öğretim almak üzere yetiştirili-
yorlardı⁶¹.

Enderun mektebinde öğretimi yapılan dersler genellikle medreseler-
de okutulan dersleri ihtiva ediyordu. Fakat buradaki dersler medreseler-
den dört bakımdan farklılaşıyordu. Birincisi Türkçe ve edebiyat konusun-
da verilen derslerdi. İkincisi bir asker ve yöneticinin bilmesi gereken
konuları da kapsamasıydı. Coğrafya, harita yapımı, tarih siyaset ve muha-
rebe sanatı vb. konuları içeriyordu⁶². Üçüncüsü hattatlık, cilt, tezhip, oy-
macılık, minyatür yapımı, mimarlık vb. güzel sanatlar etkinliklerini bün-
yesinde bulundurmasıydı⁶³. Dördüncüsü ise musiki eğitiminin
musikişinaslar, hananeler, musiki aletlerini çalan sanatkarlar yetiştirmek
için teşkilatlanmasından geliyordu. Bu çok geniş eğitimi gerçekleştirmek
için oldukça esnek bir program izleniyor, öğrencilerin yeteneklerine göre
dallara ayrılmalarına imkan tanınıyordu. Türkçe okuma-yazma⁶⁴, Kur'an
ve din dersleri tüm öğrencilerin okuduğu derslerdi⁶⁵. Ayrıca Enderun
mektebi öğrencileri kendilerine ayrılmış saray bahçelerinde ata binmek,
kılıç kullanmak, top ve tüfek atabilmek, cirit oynamak, vücutlarını kuv-
vetlendirmek üzere sürekli talim yaparlardı⁶⁶. 7-8 yıllık bir zorunlu eği-
timden sonra uzmanlık alanlarına ayrılırlardı.

Enderun mektebi tamamen farklı metodlara ve hedeflere dayanan
medrese ile karşılaştırıldığında, medrese, ilmiye mensuplarının çocukları-
na tanınan imtiyazlar ve himayelerle, müsbit ilimlerin programdan çıkarıl-
ması veya ikinci sıraya düşmesi gibi çeşitli sebeplerle zayıflarken, En-
derun, sıkı bir disiplin uygulaması, kimseye ayrıcalık tanımaması, başarı
ve mahareti yükselmenin prensibi yapması gibi nedenlerden dolayı klasik
dönemde devletin en başarılı kurumu haline gelmiştir. Enderun mektebi,
kendine has teşkilatı ile, yani diploma vermesi, belli bir amaç için belli
bir programa göre eğitim-öğretim yapması, eğitilenlerin devlet içerisinde
üstleneceği görevlerin belli olması açısından yüksek bir eğitim kurumu

-
61. Enderun'daki eğitimin amaçları için bkz. Miller, s. 78-79; İsfendiyaroğlu, s. 91, 155,
137-138. Ayrıca bkz. Akkutay, s. 123-151.
62. Aslan Terzioğlu, "Sarayı Hümayunda Teknik Eğitim", *Tarih ve Toplum* (Ekim
1984), s. 10.
63. Baykal, s. 49.
64. Enderun mektebinde Türkçe ve Türk Tarihi okutulması bunların Hristiyan öğrenciyi
Türkleştirdiği hakkında bir kanaat doğmasına sebep olmuştur. Bu konuda bkz.
Antel, s. 442; Ergin, c.I, s. 19vd. Krş. Wilson-Bağöz, s. 30.
65. Mektebin ilk müfredat programı için bkz. Pakalın, s. 538; İsmet Permakızıoğlu,
"Enderun Mektebi", *Türk Ansiklopedisi*, c. XV, Ankara 1968, s. 193. Ayrıca bkz.
Kansu, c.I, s. 33-34; Miller, s. 108-115; Unat, s. 11; Kazmias, s. 27 vd.; Szylio-
wicz, s. 77; Ergin, c.I, s. 7; vd.
66. Baykal, s. 789; Parmakızıoğlu, "Enderun Mektebi", *Türk Ansiklopedisi*, s. 193.

olma özelliklerine sahipti. Ancak, XVII. yüzyılda, medresede olduğu gibi, mevcut usullere aykırı olarak öğrenci alımında birtakım kayırmaların başlaması, eğitim sisteminin gelişen yeni ihtiyaçlara cevap verememesi, kapıkulu askerinin iktidarı belirleyici büyük nüfuz ve gücü mektepteki disiplinin ve eğitim kalitesinin düşmesine yolaçmıştır⁶⁷.

Saray mektepleri içerisinde ikincisi, saray içinde şehzadelerin ilköğretimine mahsus ve programı sıbyan mekteplerininkiyle aynı olan Şehzadegan⁶⁸ mektebi idi.

Saray mekteplerinin üçüncüsünü ise yetenekli iç oğlanların musiki öğrendikleri Meşkhane⁶⁹ idi.

Osmanlı Devletinde, yukarıda anlatılan üç saray mektebi kadar önemli olmamasına rağmen, askeri ve mülki alanların alt kademelerine eleman yetiştirmek amacıyla kurulmuş bazı kurumlar da vardır. Bunlar, topların yapıldığı ve bununla ilgili bilgilerin öğretildiği Tophane⁷⁰, ordunun araç ve gereç ihtiyaçlarını karşılamak üzere kurulmuş Kılıçhane⁷¹, Tüfekhane⁷², Humbarahane⁷³ ve bir musiki mektebi olan Mehterhane⁷⁴dir. Ayrıca, Devletin mülki kadrolarına elemanlar yetiştiren Bab-ı Ali⁷⁵ ve Bab-ı Defterdari⁷⁶, Bab-ı Fetva⁷⁷ ve Bab-ı Seraskeri⁷⁸ gibi mektepler de vardı.

d) Osmanlı Eğitim-öğretim Kurumlarının Vasıfları Üzerine Bir Tahlil

Burada Batı ile mevcut müesseseleri etkileyecek veya yenilerinin tesisini sağlayacak ya da en azından bu türlü fikirlerin söylenildiği ilk gerçek temasların gerçekleştiğini kabul ettiğimiz 1703 tarihine kadar geleneksel Osmanlı eğitim-öğretim kurumları üzerine bir tahlil yapılmıştır. Bu tahlil daha sonra eğitimdeki çağdaşlaşma çizgisini takip edebilmek açısından önemlidir. Burada tesbit edilen 1703 tarihi göreceli bir tarihlendirme. Zaten Avrupa içlerine kadar girmiş olan Osmanlı devleti

67. Bkz. Miller, s. 105; Mehmet İpşirli, "Enderun", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, s. 187. Krş. Parmaksızoğlu, "Enderun Mektebi". *Türk Ansiklopedisi*, s. 193. Ayrıca bkz. Ahmed Refik, "Köprülüler Zamanında Enderun-ı Hümayun ve Terakkiyatı", *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*, c. I, No.4, 28 Muharrem 1335-12 Temmuz Teşrin-i Sani 1332, s. 91-94.

68. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Ergin, c.I, s. 6-10.

69. Bkz. Unat, s. 11; Ergin, c.I, s. 25-27; Koçer, s. 17.

70. Ergin, c.I, s. 48-50.

71. A.g.e., c.I, s. 51-53.

72. A.g.e., c.I, s. 54-55.

73. A.g.e., c.I, s. 56-62.

74. Bkz., c.I, s. 41-44.

75. Ergin, c.I, s. 63-73.

76. A.g.e., c.I, s. 74-76.

77. A.g.e., c.I, s. 77-78.

78. A.g.e., c.I, s. 79-81.

Batı'dan ayrı değildi. Bu sebeple Batı ile ilk temasların tarihlendirilmesi kişilere göre değişecektir. Bunun değerlendirmesi bir sonraki kısımda yapıldığı için burada sadece yukarıda genel hatlarıyla anlatılmaya çalışılan kurumlar üzerine genel bir tahlil yapılmaya çalışılmıştır.

Anadolu Türk uygarlığının kaynaklarını Türk, İslam ve yerli kültür teşkil eder⁷⁹. Osmanlı sosyal ve kültürel hayatı üzerinde bu üç unsurun yer ve zamana göre azlık ve çokluk dereceleri değişebilir. Ancak toplum hayatında ve özellikle kurumlarda İslami kültürün etkisi daha fazladır. Hatta o kadar ki, Osmanlılar giderek kendilerini İslamla özdeşleştirmişlerdir. Bu sebeple eğitim kurumlarının temelini İslam din ve kültürü oluşturdu. Ancak Osmanlılar adı geçen kurumları, diğer İslam ülkelerinkinden daha mükemmel bir hale getirdiler ve aynı zamanda kültür hayatındaki değişik unsurları kaynaştırarak ona Osmanlılar'a has bir karakter kazandırdılar⁸⁰. Devlet adamları ve halkın ileri gelenleri tarafından yaptırılarak vakıflarla desteklenen mektepler yaygın bir öğretim verdiler ve çocukları İslam terbiyesine göre eğittiler⁸¹. Medreseler, İslam din ve felsefesinin okunduğu, birçok ulemanın ders verdiği ve yetiştiği ilim muhiti oldular⁸². Enderun ise kendine has bir kurum olarak bir çok askerî ve mülki idareci yetiştirdi.

Ancak eğitim üzerindeki din etkisi sadece Osmanlılar'a ait bir mesele değildi. Nitekim bu dönemde Batı eğitim sistemi içerisinde de dini motifler bir hayli fazlaydı. Mesela antik kültür, Hristiyanlık süzgecinden geçirilerek alınıyor ve dine uymayanlar atılıyordu. Din Bilgisi (gramer), Rhetorik (güzel konuşma) ve Diyalektik (tartışma) gibi "Trivium" unsurları Hristiyanlığın savunulmasında; Edebiyat ve Filoloji ise mitolojiyi çürülüp Hristiyanlık vahyini isbatta kullanılmaktaydı⁸³. Bütün ortaçağ boyunca Aristoteles'in kıyas mantığı egemendi ve tartışma kabul etmeyen bu sisteme genel olarak "skolastik"⁸⁴, aynı çağda Batı'da açılan kilise ve manastır mekteplerinde ders veren hocalara ise "skolastikçi" denmiştir⁸⁵.

-
79. Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev: Metin Kıratlı, Ankara 1988, s. 3-17; Krş. M. Fuat Köprülü, "Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri Hakkında Bazı Mülâhazalar", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I (1931), s. 163-298; Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, c. I, İstanbul 1977, s. 12 vd.
80. Bu konuda bkz. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. I, Ankara 1972, s. 520 vd, Uriel Heyd-Ercüment Kuran, "İlimiye", *Encyclopedia of Islam New Edition*, s. 1152. Krş. Wilson-Başgöz, s. 14.
81. Kansu, c.I, s. 28; Antel, s. 441. Ayrıca bkz. Günyol, s. 656.
82. Yazıcı, "Osmanlıların Son Döneminde...", *Diyanet Dergisi*, s. 59.
83. Kemal Aytaç, *Avrupa Eğitim Tarihi Antik Çağdan 19. Yüzyılın Sonlarına Kadar*, Ankara 1972, s. 79-80; Abdülhak Adnan Adıvar, *Tarih Boyunca İlim ve Din*, İstanbul 1969, s. 135.
84. Aytaç, s. 85. Ayrıca bkz. Cahit Yalçın Bilim, *Tanzimat Devri'nde Türk Eğitiminde Çağdaşlaşma (1839-1876)*, Eskişehir 1984, s. 16-17.
85. Adıvar, *Tarih Boyunca İlim ve Din*, s. 135; Aytaç, s. 85 vd. Skolastik kelimesi ile ilgili olarak bkz. Ergin, c.I, s. 3-4.

Fakat söz konusu durum Batı eğitim kurumlarında uzun sürmemiş, XV. yüzyıldan itibaren Avrupa peşpeşe Rönesans, Reform, Hümanizma⁸⁶ ve daha sonra da Aydınlanma Çağının ortaya çıkmasına sebep olmuş ve Ortaçağın karanlığından kurtulmuştur. Osmanlılar'da ise gelişme yavaş olmuş, Batı'da etkisini yitiren Aristoteles metodu⁸⁷. XIX. yüzyıl başlarına kadar eğitim kurumları üzerinde etkisini devam ettirmiştir.

Yukarıda genel bir tahlili yapılan Osmanlı eğitim ve öğretim kurumlarının gerçek özelliklerinin anlaşılabilmesi için bazı niteliklerine de dikkat çekmek istiyoruz. Bir öğretim kurumunun gerçek bir müessese olduğunun tesbiti için onun ayırıcı özelliklerinin ortaya konulması gerekir. Burada özellikle medresenin bu açıdan incelenmesi gerekir. Bunlardan birincisi soyut, kavramlaştırılmış, kuramsal bilgilerin üretildiği ve aktarıldığı kurumlar olmasıdır⁸⁸. İkincisi bu bilgi üretim ve aktarımının bu işi sürekli meslek edinmiş kişilerce yapılmasıdır. Üçüncüsü bu kurumların aynı zamanda kendisinin gelecekteki üyelerini eğitmesi⁸⁹ ve bu yolla ilmi üretim ve aktarımı kişisel bir görev olmaktan çıkarıp sürekli bir kurumsal⁹⁰ etkinlik haline getirmesidir. Dördüncüsü bu kurumları bitirmenin toplum içinde belli mesleklerin icrasında, belli sorumlulukların yüklenilmesinde bir ön şart haline getirilmesidir. Yani eğitimin bir diploma ile belgelenmesidir⁹¹. Beşincisi ise, eğitimin belli bir amacı gerçekleştirmek üzere yapılması sebebiyle belirli bir programın izlenmesidir⁹².

Medreselerin, Osmanlı Devleti içerisinde devlet adamlarının yetiştiği en önemli kurumlardan biri olarak bu açılardan incelenmesi onun önemini ve tarihteki yerinin tesbiti ve daha sonra ne tür bir gelişme izlediği açısından önemlidir. Burada bir hususu belirtmek gerekir. Bu ise, medresenin Avrupadaki üniversitelerle kuruluş amacı⁹³ bakımından hiç bir benzerliğinin olmadığıdır⁹⁴. Medresenin kuruluş nedeninin Avrupa üniversitelerinden farklı olması, onun diğerinden daha değişik teşkilatlanma-

86. Adivar, *Tarih Boyunca İlim ve Din*, s. 141 vd.

87. A.g.e., s. 182 vd.

88. Aydın Sayılı, "Higher Education in Medieval Islam The Madrasa", *Annales De L'Université D'Ankara* (1947-1948), vol. II, s. 29-71, Mehmet A. Kısakürek, *Üniversitelerimizde Yenileşme Programı ve Öğretim Açısından*, Ankara 1976, s. 7.

89. Kısakürek, s. 11, 21.

90. Sayılı, s. 33; Semavi Eyice, "Bir Yıldönümü Dolayısı İle Türkiye'de Üniversite", *Türk Kültürü* (Ocak 1954), s. 15, s. 12; Unat, s. 1; Kısakürek, s. 12.

91. E. Hirs, *Dünya Üniversiteleri ve Türkiyede Üniversitelerin Gelişmesi*, c.I, İstanbul 1950, s. 28, Fatma Varış, *Türkiye'de Lisans-Üstü Eğitim*, Ankara 1973, s. 15, 21. Ayrıca bkz. Unat, s. 4; Kısakürek, s. 4.

92. Kısakürek, s. 7-11, 23-28-35; İlhan Tekeli-Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, Ankara 1993, s. 1. Ayrıca bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı...*, s. 39 vd; Parmaksızoğlu, *Türkiye'de Din Eğitimi*, s. 10; İnalçık, s. 165; Baltacı, s. 35-43.

93. Parmaksızoğlu, *Türkiye'de Din Eğitimi*, s. 8; Bilgin, *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi*, s. 16; Çelebi, s. 108-113.

94. Avrupa'da üniversitelerin kuruluş amaçları için bkz. Aytaç, s. 91-92.

sına sebep olmuştur. Osmanlı medreseleri kendinden öncekilerin bir devamıdır. Bu sebeple, köklerinde Avrupa'nın değil Selçuklu ve Arap etkinliği mevcuttur. Osmanlı medreselerinin müesseseseleşmiş kurumlar olup olmadığını tesbit için yukarıda zikredilen beş özelliğe göre incelemeye çalışalım.

İznik'te kurulmaya başlayan Osmanlı medreseleri zaman içinde uzmanlaştı ve farklılaşarak kademelendi. Bunun daha sistemli hale getirilmesi II. Mehmed zamanında oldu. Fatih'in ilme gösterdiği özel ilgi Osmanlı medreselerinde naklî ilimlerin yanında aklî ilimlerin gelişmesini sağladı. Fatih devrin en ünlü ilim adamlarını İstanbul'da toplayarak ve onlardan kendisi de özel dersler alarak burayı bir ilim merkezi haline getirdi. Fatih o zamana değin Osmanlıların tesis ettiği en büyük medrese olan Fatih Medresesini kurdu. Bu medresenin kuruluşuyla medreseler arası kademelenme de açıklık kazanmış oldu. Harih ve Dahil diye ikiye ayrılan medreselerde, birincisinde temel hazırlık bilgileri ve ilmi eserleri izleyebilecek seviyede Arapça ile diğer temel bilgiler veriliyor, ikincisinde ise, yüksek düzeyde ilim tedris ediliyordu. Bu sebeple, Fatih medresesi teorik bilgi üretiminde yüksek düzeydeydi. Fatih'in kurduğu medrese Süleymaniye ile teşkilat açısından en yüksek seviyeye ulaştı⁹⁵.

Medreseler yukarıda açıklandığı üzere devrin Avrupa üniversiteleri gibi belli bir programa göre eğitim-öğretim yapıyorlardı. Hatta bu iki kurumun programları arasında da önemli benzerlikler bulunabilir. Avrupa üniversitelerinin ilahiyat dışındaki programını oluşturan Trivium içinde bulunan gramer, retorik ve mantık-diyalektik ile Quadrivium içinde bulunan aritmetik, geometri, astronomi ve musiki gibi yedi dersin medrese programında karşılıkları vardı⁹⁶. En önemli farklılık aklî ilimlerin ve felsefenin ilahiyatı desteklemek üzere medrese eğitiminde kullanılmasıydı.

İkinci olarak, medreselerde programa uygun olarak okutulan derslerin tanımı ve icazeti veren müderrislerin isimlerinin yazıldığı "icazet" denilen bir diploma veriliyordu.

Üçüncü olarak medreselerde eğitim-öğretim görenlerin toplumda alacağı görevler aldıkları diplomalara göre belirlenmiştir. Hangi derece medreseden icazet alanların hangi kademede bir müderris olacağı, ya da ne büyüklükte bir şehire kadı olacağı ya da kalemiyenin hangi düzeyinde istihdam edileceği tesbit edilmişti.

Dördüncü olarak medreseler gelecekteki öğretim kadrolarını kendi içlerinden yetiştirerek bilginin yeniden üretilmesine süreklilik sağlamışlardır. Medrese içerisinde kuralları belli bir ilmi otorite yapılanması vardır.

95. Bu konuda yukarıda s. 1-7'ye bkz.

96. Ayaç, s. 80. Ayrıca bkz. Tekeli-İlkin, s. 16.

Son olarak Osmanlı medreseleri devletin ihtiyacı olan her türlü devlet ricalini yetiştirmek üzere belli bir program takip ediyordu. Medreseler vakıf olarak kurulduğu için, vakıf senedinde belirtilen esaslara göre yürütülüyordu. Tamamiyle ilmiye teşkilatı içerisinde idi. Medrese öğretim üyelerinin seyfiyye mensuplarına göre bir çok üstünlükleri vardı. Müderrisler yönetim ve ilmi serbestlik açısından oldukça ileri düzeydeydiler.

Enderun mektebi ise diploma vermesi, belli bir amaç için belli bir programa göre eğitim-öğretim yapması, mezun olanlarının görev alacakları alanların belli olması açılarından bir yüksek öğretim kurumu özelliklerine sahipti. Fakat Enderun'da öğretmenliğin uzmanlaşmamış olmaması ve akademik otoritenin yapılanmaması gibi hususlar bir eksiklik olarak sayılabilir.

Sıbyan mektepleri ise medrese ve Enderun mekteplerinin en alt kademesini oluşturuyor ve çocuğun toplumdaki sosyalizasyonunu gerçekleştirmeye çalışıyordu.

Osmanlı devletinin meüsseseleşmiş yapısı XVI. yüzyılda maddeten ve manen dünyanın en büyük devletlerinden birisi olmasını sağlamıştır. Medrese ve Enderun ise bu düzeni yeniden üretebiliyordu. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren memleketin irfan ve adalet hayatına doğrudan doğruya, yine idaresine kısmen hakim olan medreselerin, sivil ve askeri hayatın istediği idarecileri, hakimleri mütehassısları yetiştirmek suretiyle faydalı hizmetler gördükleri muhakkaktır⁹⁷.

Osmanlı Devletinde, bilhassa Tanzimat'a gelinceye kadar, devlet ricali için, üç esaslı yetişme yolu vardı: 1- Medrese yolu, 2- Ordu yolu (Yeniçeri ocağı, Tımar Sipahisi), 3- Enderun yolu. Osmanlı Devleti, XVII. asrın sonlarına kadar, yegane ilim ve irfan müessesesi olan medreseleriyle, kendine has idari, askeri teşkilatı ile kendini korumağa ve gelişmeye muvaffak olmuştu. Çünkü o devirlerde Avrupa derebeylik mücadelelerinden yeni çıkmıştı ve Avrupa milletleri, kilise baskısı altında milli şuurlarını henüz bulamamışlardı. Bu sebeplerden Osmanlı için bir tehlike teşkil etmiyorlardı⁹⁸.

Fakat Avrupa'da Rönesans ile beraber yeni bir devir açılıyordu. Bacon, XVII. asrın başlangıcında, tetkik ve münakaşa edilmeksizin kabul edilen esaslardan netice çıkarmağa inhisar eden skolastik zihniyete ilk büyük darbeyi vurmuş ve bunun yerine, bizzat şey'niyetin tetkik ve müşahadesi ile tabiatın sırlarına nüfuz etmeği ve kanunlarını bulmayı mümkün kılan ve fikre sonsuz geniş ufuklar açan tecrübî metodu, yani tefekkür tarzını koymuştu⁹⁹. Descartes onu tamamlamış, tanınmış hakikatlerin tetkiki ve yeni hakikatlerin keşfi için kuvvetli bir metot ortaya koymuştur¹⁰⁰.

97. Antel, s. 441.

98. Aynı yer.

99. Kansu, c.I, s. 35-36; Antel, s. 442; Adıvar, *Tarih Boyunca İlim ve Din*, s. 184.

100. Antel, s. 442; Adıvar, *"Tarih Boyunca İlim ve Din"*, s. 182-183.

İlmi keşifler ve bunların sanayiye tatbiki, matbaanın icadı, dini ıslahat, Avrupa milletlerini yükseltmiş ve bu suretle, Osmanlı Devletinin karşısına, yeni ilim ve teknikle mücehhez, yeni ideallerle beslenen kuvvetli milletler çıkmaya başlamıştır¹⁰¹.

Diğer yönden, eğitimin geleceği, büyük ölçüde ilmin mukadderatına bağlı olması ve ilim sahasındaki yeni gelişmelerin eğitim sahasında da kendini göstermesi dolayısıyla, tefekkürdeki metod değişikliği eğitim sahasında da kendini göstermiş ve Rabelais, Montaigne, Comenius, Rousseau gibi büyük eğitimciler; mektep aleminde ihtilaller yapacak mahiyette yeni terbiye esaslarını ve metodlarını ortaya koymuşlardır¹⁰².

Şüphesiz bunların derhal hayata geçtiği, o devrin mekteplerinde bu yeni metodların tamamıyla tatbik edildiği iddia edilemez. Bu devirlerde Avrupa memleketlerinde anadili ile tedrisat yapılıyordu, terbiye milli bir karakter kazanmıştı. Dinin nüfuzu mekteplerden kalkmış değildi. Fakat mekteplerde, anadili ve hesapla beraber, tarih, coğrafya, fizik ve tabiat ilimleri tedris ediliyordu¹⁰³.

Avrupa ortaçağın karanlığından kurtulup yeni ilmi keşifler yaparken, yukarıda özellikleri çizilmeye çalışılan Fatih'le başlayıp Kanuni'nin kurduğu Süleymaniye Medreseleriyle en yüksek seviyeye ulaşan Osmanlı medreseleri, aynı zamanda bu padişahın zamanında kurumlarda bozulmanın başladığı dönemdir¹⁰⁴. Bu çalışma medreselerin hangi açılardan bozulmaya başladığını incelemeyi birinci hedef edinmediği için burada bunlara yer verilmemiştir. Ancak bozulmanın medreselerde akli ilimlerin ya tamamen kalkması ya da ikinci sıraya düşmesinden, öğrenci alımı, öğretim üyelerinin atanması gibi teşkilattaki bozulmalardan, bilgi üretimini sağlayacak temel dinamiklerden uzaklaşma vb. olarak tesbit edebiliriz. Bu sebeplerin yanında zikredilebilecek diğer bütün nedenler esasen müesseselerle uzaklaşmanın bir sonucudur.

Aslında Osmanlı Devletinde İlimiye sınıfı ile beraber diğer kurumlarda da bir duraklamanın başladığı görülebilir. Çünkü Devlet bütün müesseseleriyle bir bütündür. Devletin kurumlarında baş gösteren bu aksaklıklara karşı devrin ileri gelen devlet adamları ileri sürülen fikirler doğrultusunda çeşitli önlemler almaya çalışmışlardır. Fakat mevcut kurum aksayan yönlerinin ıslahı ile ilgili girişilen teşebbüsler, Osmanlı'nın Batı'dan haberdar olması ve devletin zaten Batı'ya karşı üstün olduğunu kabul etmesinden dolayı doğrudan doğruya Batı kaynaklı değildir.

101. Kansu, c.I, s. 36, 37, 40, 41.

102. Antel, s. 443.

103. Aynı yer.

104. Bkz. Yazıcı, "Osmanlıların Son Döneminde...", *Diyanet Dergisi*, s. 59.

Enver Ziya Karal'ın da ifade gibi, Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'dan önce bir çok ıslahat faaliyetleri yapılmıştır ve bu faaliyetlerin amacı, devletin bozulan nizamını kuvvete dayanarak iyileştirmek ve yenileştirmektir. İslahat "disiplinî" mahiyettedir ve şahısların gücüyle doğru orantılıdır. Ne müteşebbislerinde ne de yaptıkları ıslahat hareketlerinde Avrupa tesiri bulunmayan faaliyetlerdir¹⁰⁵.

Sonuç olarak Osmanlı Devleti müesseseseleşmiş yapısıyla devrinin en büyük devletlerinden biriydi. İlmiye teşkilatı ise devlet içindeki en önemli kurum idi. Fakat Osmanlı, Batı ile olan münasebetlerine ve Batı'da olup bitenlere karşı da ilgisiz değildi. Çünkü, coğrafya olarak Batı'yla iç içeydi ve Batı'daki gelişmelerden de sayyahlar, tacirler, diplomatlar, mülteciler vb. vasıtasıyla haberdar oluyordu. Ancak maddeten ve manen zamanının en güçlü devletlerinden birisi olması sebebiyle Batı'ya tepeden bakıyordu. Bu tavır Osmanlı'nın Batı'nın bilim ve teknolojisi karşısındaki tutumunun ne olduğunun en bariz örneğidir. Osmanlı Batı'dan haberdardı, fakat Batı karşısında seçmeci (sellektif) bir tavır sergiliyordu¹⁰⁶ ve her savaşta devamlı yendiği Batı'da olup bitenlerin temel sebeplerinin farkında değildi gibi gözüktüyor.

Bütün bu incelemelerden şu sonuç da çıkarılabilir; geleneksel Osmanlı kurumlarının kuruluşlarında ve gelişip teşkilatlanmalarında Batı'nın hemen hemen hiçbir etkisi yoktur. Bu kurumlar üzerinde Avrupa ve tekniğinin etkisinin olup olmadığı ve din eğitiminin aldığı şekil ve daha sonraki kısımlarda incelenmeye çalışılmıştır.

B- EĞİTİMDE İLK YENİLEŞME HAREKETLERİ DÖNEMİ VE DİN EĞİTİMİ (1703-1839)

Avrupa'da hemen her sahadaki yeni keşifler ve bunun saniyeye uygulanmasıyla beraber yeni ve güçlü devletler ortaya çıkarken, Osmanlı Devleti de gaflet ve cehalet içerisinde değildi¹⁰⁷. Yukarıda da zikredildiği üzere Osmanlı zaten devrinin güçlü devletlerinden birisiydi ve Avrupa ile iç içeydi. Bu sebeple Avrupa'daki yeni gelişmelerden tamamen habersiz değildi. Ayrıca bazı şeyler yapılması gerektiğinin farkında olan padişahlar ve devlet adamları da vardı. Fakat bir çoğu devrin problemlerini halledecek yeterli bilgiye sahip değildi¹⁰⁸. Buna rağmen Avrupa'nın ilan ettiği ve Avrupa'ya ilan edilen harplerin giderek daha fazla mağlubiyetimize

105. Enver Ziya Karal, "Tanzimattan Evvel Garplılaşma Hareketleri (1718-1839)", *Tanzimat, I*, İstanbul 1940, s. 15-17.

106. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Ekmeleddin İhsanoğlu, "Modern Bilimlerin Türkiye'ye Girişi (Tanzimat'ın İlanına Kadar)", *75. Yılında Türkiye'de Sosyoloji*, İstanbul 1991, s. 85-124.

107. Kansu, c.I, s. 37-38.

108. Kansu, c. I, s. 38; İhsanoğlu, s. 86 vd.

sebeplere ve Avrupalıların ilan edilen harplerini giderek daha fazla mağlubiyetimize sebep olması ve Avrupa'nın yeni ilerlemelerinin tesirlerini görebilen ileri görüşlü bazı devlet adamlarının teşebbüsleri ile XVIII. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti'nde bazı ıslahat hareketleri görülür. Bunlardan en önemlisi, İstanbul'da matbaanın açılması¹⁰⁹, orduda yapılması gereken ıslahat dolayısıyla bazı askeri mekteplerin açılması ve dönemin sonuna doğru sivil mekteplerin tesis edilmesi vb. bunların en önemlileri arasında zikredilebilir.

a) Modern Eğitim Kurumlarının Doğuşu

Çeşitli fasıllarla, Tanzimat'a kadar devam eden ıslahat hareketlerine, XVIII. yüzyılın ilk yarısında başlanıldığına işaret etmiştik. Osmanlı tarihinin XVIII. yüzyılın ilk yarısına rastlayan kısmında bir "Lale Devri"nin mevcudiyeti malumdur. Damat İbrahim Paşa'nın Sefaret vasıtasıyla Paris'e gönderdiği Yirmisekiz Çelebi Mehmed'e verdiği talimatdaki Fransa'nın "Vesaiti umran ve maarifine dahi layıkıyla kesbi itıla ederek kabili tatbik olanlarının takririni"¹¹⁰ ifadesi Lale Devri'nin Osmanlılar için Batı'ya açılmış ilk pencere olduğuna işaret etmektedir.

Gerek bu elçiler aracılığıyla, gerekse başka ilişkilerle meydana gelmiş olan faaliyetlerin sonunda 1727'de zamanın Şeyhülislamından "Lugat, Mantık, Hikmet, Hey'et ve bunların emsali ali ilimler kitaplarına munhasır olmak ve nakış olunacak kitapların tashihi için birkaç alim kimse tayin olunmak şartı ile"¹¹¹ fetva alınmak suretiyle matbaa kurulmuş ve kitap basımına başlamıştır.

Gene aynı zamanda Fransız Rocheford tarafından III. Ahmed'e on sayfalık bir rapor verilerek, ecnebi askeri mühendisler kütüphanesinin kurulması teklif edilmiştir¹¹².

Osmanlı ordusunun Avrupa'ya karşı yenilgilerinin devam etmesi, ordunun ıslahını ve bunun için de yeni fenleri bilen subaylar yetiştirmek üzere bazı mektepler ve dersaneler açılmasını gerekli kılıyordu. Bu türden hareketler de yine İbrahim Müteferrika'nın ikaz ve işaretleriyle başlıyor. İbrahim Müteferrika o zaman Avrupa'da henüz ilerlemeye başlamış

109. İstanbul'a matbaanın daha önce azınlıklar tarafından getirildiği bilinmektedir. Bkz. Selim Nüzhet Gerçek, *Türk Matbaacılığı*, İstanbul 1939, s. 27; Lewis, s. 52; Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, 5. Baskı, İstanbul 1994, s. 117. İbrahim Müteferrika hakkında bkz. Niyazi Berkes, "İlk Türk Matbaası Kurucusunun Dini ve Fikri Kimliği", *Belleterin* (Ekim 1962), s. XXVI, S. 104, s. 715-737. 1727'de kurulan matbaa hakkında bkz. Kansu, c.I, s. 40-42; Gerçek, a.g.e., çeşitli bölümler, Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, s. 117-123.

110. Karal, *Tanzimat I*, s. 19.

111. Kansu, c.I, s. 41.

112. Gerçek, s. 29-30.

olan askeri düzenleri iyi bildiği için, Osmanlı devletinde de nizami asker tedarikinin gerekliliğine ve bu askerin nasıl tertip edileceğine dair bir nizamname yazmıştır. Böylece 300 kadar talimli asker tedarik olunmuş, fakat Patrona Halil isyanı üzerine bu askerler de ortadan kaldırılmıştır¹¹³.

III. Ahmed devrinden sonra ordunun ihtiyaçlarının daha da zorlanmasıyla I. Mahmud, III. Mustafa, I. Abdulhamid ve III. Selim zamanlarındaki ilişkiler, askeri ıslahat ve onun gerekli kıldığı askeri eğitim alanında olmuştur. 1734'de Fransız asıllı Kont de Bonneval (Humbaracı Ahmed Paşa) Üsküdar'da modern bir Humbarahane¹¹⁴ tesis etti ve bu alanda teknik eğitim için de bir Hendesehane açtı. İlk yıllarda varlık gösteremeyen bu kurs, III. Mustafa zamanında Koca Ragıp Paşa'nın Fransa'dan getirttiği Macar asıllı Baron de Tott'un çalışmaları sonunda 1761'de özellikle ordu ileri gelenlerinin Matematik sahasında da yetişmelerini temin için Matematik, Denizcilik, İstihkam ve Topculuk konularını ihtiva eden bir programa kavuştu¹¹⁵. I. Abdulhamid zamanında da Tersane'de Mekteb-i Bahriye¹¹⁶ inşa olunarak, öğretmenliğine ünlü matematikçi Gelenbevi İsmail Efendi¹¹⁷ getirildi.

Bunlardan daha önemli teşebbüsler ise mühendishanelerin açılmaya başlamasıdır. Ruslar tarafından Çeşme'de Osmanlı donanmasının yakılması, yeni ve zamanın tekniğine göre donatılmış bir donanmanın kurulmasını ve bu kalyonları yönetecek coğrafya ve hendese bilir subayların yetiştirilmesini gündeme getirmişti. Bu amaçla 1773'te Mühendishane-i Bahri-i Hümayun¹¹⁸ açıldı. Bu mektepte en fazla matematik ve tahkimat dersine önem veriliyordu. Mektebe Fransız Hocalar ve yabancı uzmanlar getirildi. Ayrıca Fransa'ya 30 öğrenci gönderilmek üzere anlaşma yapıldı.

113. Kansu, c.I, s. 43; Çağatay Uluçay-Enver Kartekin, *Yüksek Mühendis Okulu*, İstanbul 1958, s. 17; Ergin, c.I-II, s. 61.

114. Aynı yerler.

115. Mehmed Esad, *Mirat-ı Mühendishane-i Berri-i Hümayun*, İstanbul 1312, s. 6, 7; Kansu, c.I, s. 44; Karal, *Tanzimat I*, s. 21; İbrahim Hakkı Akyol, "Tanzimat Devrinde Bizde Coğrafya ve Jeoloji", *Tanzimat I*, İstanbul 1940, s. 525; Uluçay-Kartekin, s. 18; Ergin, c.I-II, s. 59-61.

116. Ergin, c.I-II, s. 317.

117. Gelenbevi İsmail Efendi hakkında bkz. Osman Keskiöglü, "İsmail Gelenbevi ve Sübut-ı Hilal Meselesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XIII, Ankara 1965, s. 21-30; Koçer, s. 23 vd.

118. Erim, s. 447; Akyol, s. 525, 551; Tank Artel, "Tanzimattan Cumhuriyete Kadar Türkiye'de Kimya Tedrisatının Geçirdiği Safhalara Dair Notlar", *Tanzimat I*, İstanbul 1940, s. 486; Unat, s. 14 vd, s. 58 vd; Sycliowicz, s. 134 vd; Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 86; Ergin, c.I-II, s. 315-324. Ayrıca bkz. Ekmeleddin İnsanoğlu, "Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı", *150. Yılında Tanzimat*, Ankara 1992, s. 348-354; İdris Bostan, "Osmanlı Bahriyesinde Modernleşme Hareketleri I Tersane'de Havuz İnşası (1794-1800)", *150. Yılında Tanzimat*, Ankara 1992, s. 69-90.

119. Esad, s. 10 vd; Mahmud Cevad, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraanı*, İstanbul 1338, s. 5; Kansu, c.I, s. 50-52; N. Gökdoğan, "Türk Astronomi Tarihine Bir Bakış", *Tanzimat I*, İstanbul 1940, s. 472; Akyol, s. 525; Uluçay-Kartekin, s. 35 vd; Ergin, c.I-II, s. 325-333; İhsanoğlu, *150. Yılında Tanzimat*, s. 350.

1795'te Hasköy'de kurulan Mühendishane-i Berri-i Hümayun¹¹⁹ ise kara ordusuna teknik elemanlar yetiştirmek üzere açılmıştı. Burada deniz mühendishanesine muadil ders programları uygulanıyor ve farklı olarak topluluk, lağımçılık gibi uzmanlık konuları veriliyordu. III. Selim'in bu mektebin gayesi ile ilgili fermanından da anlaşıldığı üzere, bütün öğrencilerin gerekli ilimleri öğrenmeleri için kalem ve mektep şekilli uygun bir yerde tesis edilmişti. Bu mühendishane diğerlerine göre, medrese tahsilinden tamamen ayrı Batı mekteplerine benzer şekilde ilk yüksek öğretim kurumudur.

Mühendishanelerde öğrencilerin öğrenim giderleri ve kırtasiye gereksinimleri devletçe karşılanıyordu. Öğrencilerin kullanmaları gereken kitaplar kütüphaneden verilir, okunmasının bitmesinden sonra tekrar alınır ve yerine yenisi verilirdi. Mühendishane-i Berri-i Hümayun'un bir de kitaplığı vardı. Öğretim; öğrencilerin derslere hazırlanmaları, hocanın, içlerinden birisini kaldırarak takrir ettirmesi, çizimlerin, örneklerinden kağıtlara işlenmesi biçiminde, medrese geleneklerinden büsbütün farklı, Fransa sistemine oldukça yakındı. Mühendishanelerde en önemli mesele, Türkçe ders kitaplarının bulunmaması sebebiyle dil ve öğrencilerin öğrenilmesi gereken temel bilgileri almadan buralara gelmeleri idi.

III. Selim devrinde yayınlanan bir fermanla 1806'da bir Tıphane¹²⁰ inşa edildi. Burada sadece donanma için değil, bütün memleket için hekim yetiştirilmesi padişah buyruğuydu. Tıp alanında II. Mahmud devrinde daha büyük adımlar atıldı. 1827'de ikinci kez Tıphane, Tıphane-i Amire ve Cerrahhane-i Ma'mure¹²¹ adıyla açıldı. Bu mektep, ordunun hekim ihtiyacını karşılamak üzere yüksek bir askeri mektep statüsünde kurulmuş bir müessesedir.

Askeri amaçla açılan diğer iki çağdaş öğretim kurumu; Muzika-i Hümayun ve Mekteb-i Harbiye¹²²dir. 1831'de kurulan Müzik-i Hümayun, saray ve ordu bandolarına musiki bilir eleman yetiştirecekti. 1834'te açılan Harbiye mektebi ise, Yeniçeri Ocağı kaldırıldıktan¹²³ sonra yeni teşkil edilen ordunun subay ihtiyacını karşılayacaktı.

120. Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, s. 191 vd; Ergin, c.I-II, s. 335 vd; Ali İhsan Genç, "İstanbul Tersanesinde Açılan İlk Tıp Mektebi", *Tarih Dergisi*, c. XXXI (Mart 1977), s. 302 vd.

121. Ahmed Lütfi, *Tarih-i Lütfi*, İstanbul 1290, c. I, s. 282; Rıza Tahsin, *Mirat-ı Mekteb-i Tibbiye*, İstanbul 1328, s. 12-18 vd; Kansu, c.I, s. 55; Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 164; Ergin, c.I-II, s. 334-353; Genç, s. 308 vd. Ayrıca bkz. Osman Şevki Uludağ, "Tanzimat ve Hekimlik", *Tanzimat I*, İstanbul 1940, s. 968, 971; Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. V. s. 164 vd; Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 165; Szyliowicz, s. 135; Lewis, s. 85. 1839'da kapanan bu mektebin yerine "Mekteb-i Tibbiyye-i Adli-i Şahane" aynı tarihte açılmıştır. Bu konuda bkz. *TV*, Nr. 180 6 Rebiülevvel 1255; Tahsin, s. 16; Uludağ, s. 968; Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 164; Szyliowicz, s. 135; Esin Kahya, "Tanzimatta Eski ve Yeni Tıp", *150. Yılında Tanzimat*, Ankara 1992, s. 294.

122. Ahmed Lütfi, c. IV, s. 168; Mehmed Esad, *Mirat-ı Mekteb-i Harbiye*, İstanbul 1310, s. 14 vd, 26, 45 vd; Kansu, c.I., s. 55; Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 171; Szyliowicz, s. 135; Ergin, c.I-II, s. 369 vd, s. 354 vd; Lewis s. 85.

123. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıyla ilgili bkz. Kansu, c. I, s. 53 vd; Lewis, s. 79.

1826'da II. Mahmud zamanında Yeniçeri Ocağının kaldırılmasından sora bir taraftan yeni ordu teşkilatı yapılırken, diğer taraftan eğitim sahasında da bazı kurumlar ve mektepler tesis edildi. Yukarıda zikredilen askeri mekteplerin yanında II. Mahmud zamanında ilk defa mülki alanında da 1838'de Mekteb-i Maarif-i Adliyye¹²⁴ tesis edilmiş ve ilk tahsilin de ıslah edilerek umumileştirilmesi¹²⁵ düşünülmüştür.

Osmanlı devleti yönetimini bir hukuk devleti olarak Batı ülkelerindeki örneklerine göre bir düzene koymayı düşünen II. Mahmud, 1834'de Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliyye¹²⁶'yi ve buna paralel olarak da Bab-ı Ali'de Dar-ı Şura-yı Bab-ı Ali¹²⁷'yi tesis etti. 1826'da sıbyan mekteplerini teşkilatlandırmak üzere Evkaf-ı Hümayun Nezareti¹²⁸, 1838'de ise memleketteki zirai ve sanayi kurumları düşünecek olan Meclis-i Umar-ı Nafia¹²⁹ kuruldu.

Görüldüğü üzere, Osmanlı devlet adamları, XVIII. yüzyılın başlarından itibaren Avrupa devletlerinin üstünlüğünü yalnız askeri sahada görmüş, ve mesafeyi kapatmak için, askeri müesseseleri Batı ilim, teknik ve eğitim tarzına göre ıslah etmeyi yeterli bulmuşlardır. Mülki ve idari alanlardaki ıslahat ise ancak Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra mümkün olmuştur. Batı örneğine göre açılan eğitim kurumlarını niçin askeri mekteplerin oluşturduğu ve buralarda din eğitim-öğretiminin aldığı yeni şekil aşağıda izah edilmeye çalışılmıştır.

b) Eğitimde İlk Yenileşme Hareketleri Döneminde Din Eğitimi

XVII. ve XVIII. yüzyılda Müslüman tebaanın, Sıbyan Mektepleri ve Darü'l Huffazlar'dan oluşan İlköğretim sistemi, medreseler ve Endurun'dan oluşan orta ve yüksek öğretim kurumları ile diğer askeri ve kalemiyye mektepleri, bazı bozulmalarla da olsa, mevcut durumlarını muhafaza ediyorlardı. Eğitimde ilk yenileşme hareketleri dönemindeki yeni gereksinmeleri ve ihtiyaçları, bu sisteme ve bu sistemin ilim anlayışına farklı bir değişiklik getirmek istemesinin yanında şartlar buna meydan vermeyince bu, sistemin yanında yeni eklentiler yapılarak karşılanmıştır. Sistemin iki ihtiyacı vardı. XVIII. yüzyılın başından itibaren bir taraftan kalemiyyeye duyulan ihtiyaç artmıştır. Diğer taraftan ise, harplerde devamlı yenilgiler alan ordunun yeni araç-gereç ile donatılması ve bunun devamını sağlayacak bilgili subayların yetiştirilmesi için askeri mekteple-

124. Cevad, s. 25-27; Kansu, c.I, s. 55, 60 vd; Ergin, c. I-II, s. 394 vd.

125. Kansu, c.I, s. 55.

126. TV, Nr. 163, 11 Muharrem 1254. Ayrıca bkz. Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, İstanbul 1993, s. 189-197.

127. TV, Nr. 163, 11 Muharrem 1254. Ayrıca bkz. Akyıldız, s. 218-222.

128. Unat, s. 2. Geniş bilgi için bkz. Akyıldız, s. 146-166.

129. TV, Nr. 167, 14 Rebiülevvel 1254. Ayrıca bkz. Cevad, s. 17; Unat, s. 2; Akyıldız, s. 258-260.

rin açılmasıydı. Yani bir tarafta din eğitim-öğretiminin öğretimin bütünü-
nü oluşturduğu kurumlar, diğer tarafta ise mederese örneğinin artık terke-
dildiği ve fen bilimlerine ağırlık veren öğretim kurumları vardır. İkinci-
sinde din eğitiminin yeri birincisine göre farklıdır. Ancak Batı ile ilk
temaslarla beraber geleneksel eğitim kurumları kendi hallerine bırakılma-
mış, buralarda da aşağıda izah edildiği üzere ilmiye sınıfının durumu iti-
barıyla veya diğer sebeplerden dolayı istenilen neticeler elde edilememe-
sine rağmen, ıslahat yapılmaya çalışılmıştır.

XVIII. yüzyılda sıbyan mekteplerinde çok köklü değişmelere gidile-
memiştir. Bu dönemde en önemli gelişmelerden birisi, I. Abdulhamid'in
1781'de yaptırmış olduğu mektebin vakfiyesinden anlaşıldığına göre, bu
mektebin programına o devirde hissedilen bir ihtiyacın neticesi olarak
Arapça ve Farsça'nın konulmuş olmasıdır¹³⁰.

Sıbyan mektepleri ile ilgili ikinci önemli gelişme ise II. Mahmud'un
1824 tarihli fermanıdır¹³¹. Ancak etraflıca tetkik edildiğinde, sadece İstan-
bul'a munhasır olan ve ilköğretimin mecburileştirilmesi yolunda atılmış
ilk adım olan bu fermanın, eğitim-öğretimin mali ve idari yönleri de dahil
olmak üzere bütün yönleri düşünülerek hazırlanmış bir proje olmadığı
dikkati çekmektedir¹³².

O zaman sıbyan mektebi öğrencisinin mevcut programı öğrenmesi
gerekli idi. Fakat sıbyan mekteplerinin öğretiminin daha yüksek kademe-
lerine öğrenci gönderdiği de göz önüne alınırsa, müfredatın yetersiz kal-
dığı anlaşılabilir. Elbetteki kültürün önemli bir parçasını oluşturan ve ha-
yatı bütün yönleriyle etkileyen dinin öğretiminin programdan çıkarılması
söz konusu değildir. Ancak değişen hayat şartları karşısında çocuğun
daha farklı yetiştirilmesi de dikkat-i nazara alınması gerektiği düşünül-
düğünde, ilköğretimin yeni derslerle desteklenmesi gerekirdi. 1824 ferma-
nında ise ilköğretimin mecburileştirilmesine doğru atılmış bir adımdan
başka hiç birşey yoktur. Halbuki bu tarihlerde Avrupa'daki ilk mektepler-
de tarih, coğrafya, eliş ve beden terbiyesi gibi dersler öğrencilere ana dil-
leriyle okutuluyordu¹³³.

1824 fermanından sonra Rüşdiye Mekteplerinin kurulması kararı ile
neticelenen Meclis-i Umur-ı Nafia layihasında¹³⁴ ise, ilköğretim daha yük-
sek bir seviyeye ulaşmıştır. Bu meclisin kuruluşuna kadar sıbyan mektep-

130. Ergin, c I-II, s. 86 vd.

131. Cevad, s. 1-3.

132. 1824 tarihli fermanın çeşitli yorumları için bkz. Kansu, c. I, s. 5 vd; Berker, s. 3;
Unat, s. 38; Ergin, c. I-II, s. 394; Koçer, s. 37; Bayram Kodaman, *Abdulhamid Devri
Eğitim Sistemi*, Ankara 1991, s. 58. vd.

133. Kansu, c.I, s. 58.

134. TV, Nr. 176, 21 Zilkade 1254; Ahmed Lütfi, c. V, s. 128; Cevad, s. 4, 6, 17.

leri merkezi bir teşkilattan, ortak bir eğitimden, öğretim ve idare sistemin-den mahrumdular. Bu mektepler, vakıfların geliriyle ve tesbit ettiği özel şartlara göre idare edilen, eğitim-öğretim işleri çoğunlukla gelenek ve göreneklere göre işleyen, hocalarını ise medreselerde yetişmiş kişiler oluşturan yerlerdi. Meclis, sıbyan mekteplerinin devamı olarak düşünülen Rüşdiye mekteplerinin tesisine, öğretmenlerinin belli nitelikler taşımasına, talebinin sınıflara ayrılmasına ve her sınıfta farklı dersler görmesine, fakirlere mahsus yatılı mektepler açılmasına, programlarına öncekinden farklı dersler konulmasına, devamın mecbur tutulmasına ve küçük mahalle mekteplerine çocukların 4 veya 5 yaşlarında başlamalarına salık vermiştir¹³⁵. Bu proje ile ilgili olarak Dar-ı Şuray-ı Bab-ı Ali ile Meclis-i Umur-ı Nafia arasında bir dizi yazışmalar¹³⁶ olmuş, ilk teklif edilen proje değişmiş olmasına rağmen ilk mekteplere bir çok yenilikler girmiştir. İlk öğretim iki dereceli düşünülmüştür. Birinci devresi sırf din eğitimine tahsis edilirken, sınıf-ı sani¹³⁷ denilen ikinci devresi hocalarında aranılan nitelikler, talebinin bilgi seviyesine göre sınıflara ayrılması öğretimde ana dile önem verilmesi ve öğrenimin derecelenmesine doğru gidilmesi açısından ileride din eğitiminin alacağı şekil açısından önemlidir. Ayrıca Metatib-i Rüşdiye Nezaretî¹³⁸ kurularak Şeyhülislamlığa bağlanmıştır.

Mülki alanda açılan en önemli öğretim kurumu Tanzimat'ın ünlü mektebi Rüşdiyeler'in ilk örneği Mekteb-i Maarif-i Adli¹³⁹'dir. II. Mahmud'un adli mahlasını taşıyan mektebe, ilk önce mekteb-i sani denmesine karşın, padişahın istediği üzerine Rüşdiye adı verilmiştir. Devlet bürokrasisine memur yetiştirmek, mevcut memurların bilgi ve görgülerini arttırmak, sıbyan mekteplerine öğretmen temin etmek, yüksek öğretime öğrenci hazırlamak vb. gibi bir çok görevler yüklenilmiş olan bu mektep, dersleri ve idaresi itibariyle Avrupa'ya yönelmiş ve sıbyan mekteplerine ana dili ile coğrafya gibi dünya bilgilerinin de girmesini sağlaması bakımından önemlidir. 1839'da açılan Mekteb-i Ulum-ı Ebediye¹⁴⁰ ise birincisinin şubesinden başka bir şey değildir. Bu iki mektebe itibar edilmiş, masrafları devlet tarafından karşılanmış, öğretim kadrosunun eksik olmasına dikkat edilmiştir.

135. Layıha ve çeşitli yorumları için bkz. TV, Nr. 176 21 Zilkade 1254; Cevad, s. 6 vd; Kansu, c.I, s. 62-64; Berker, s. 9-11; Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 161; Kodaman, s. 59-60.

136. Dar-ı Şuray-ı Bab-ı Ali, Meclis-i Ahkam-ı Adliye ile Meclis-i Umur-ı Natia arasındaki yazışmalar için bkz. Cevad, s. 10-22.

137. A.g.e., s. 9.

138. TV, Nr. 176, 21 Zilkade 1254; Ahmet Lütfi, c.V, s. 137; Cevad, s. 19-20, 23, 35; Kansu, c.I, s. 63-65, 89-90; Berker, s. 11; Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 161, Kodaman, s. 6vd.

139. İhsan Sungu, "Mekteb-i Maarif-i Adli'nin Tesisi", *Tarih Vesikaları (1941)*, s. 212-225. Ayrıca bkz. Engelhard, *Türkiye, ve Tanzimat: Devlet-i Osmanî'nin Tarih-i Islahatı*, çev: Ali Reşat, İstanbul 1328, s. 74; Cevad, s. 25; Kansu, c.I, s. 64; Berker, s. 11; Karal, *Osmanlı Tarihi*, c.VI, s. 172, c. V, s. 163, Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 161; Ergin, c. I-II, s. 394-400; Koçer, s. 43 vd.

140. TV, Nr. 191, 1255. Ayrıca bkz. Kansu, c.I, s. 66; Karal, *Osmanlı Tarihi*, c.VI, s. 172, c. V, s. 163; Ergin, c.I-II, s. 400-406.

Medreselerde bozulmanın ne zaman başladığından ve buna karşı bazı önlemlerin alınması ile ilgili ıslahat ve bu ıslahatın nasıl olması gerektiği ile ilgili risale ve layihalardan yukarıda söz edilmişti¹⁴¹. Batı ile temasların başladığı yıllardan itibaren yine medreselerle ilgili ıslahat teşebbüsleri devam etmiştir. Çünkü o devirde Osmanlı devlet adamlarını endişeye düşüren iki mesele vardı; birincisi, ordunun yeni talim ve inzi-batla yetişmiş Avrupa ordularına karşı koyabilecek hale getirilmesi, ikincisi ise bir zamanlar Osmanlı Devleti'nin en önemli kuvvet kaynaklarından birisini teşkil eden ancak artık fonksiyonunu icra edemeyen Yeniçeri Ocağı ile medresenin düştüğü bataktan kurtarılmasından ibaretti¹⁴².

XVIII. yüzyılın başlarında medreselerin ıslahı ile ilgili ilk teşebbüs III. Ahmed tarafından yapılmış ise de başarı sağlanamamıştır¹⁴³.

Medreselerin ıslahı ile ilgili daha ciddi bir teşebbüs I. Mahmud devrinde olmuştur. Padişah'ın 1750'de Şeyhülislam Murteza Efendi'ye gönderdiği bir hatt-ı hümayunda, medrese ıslahatı ile ilgili olarak iltimasın, şefaatin ehil olanlar ile ehliyetsiz olanları birbirinden ayırmadığı, kaide ve nizamın bozulmasının yüce dinimizce caiz olmadığı, artık dikkat edilerek ehil olmayanlara ve hak kazanmayanlara medrese ve mülazametinin verilmemesine yer verilirken, ne ders ne de öğretim süresi gibi esas hususlara hiç değinilmemiş, fakat eski kanun ve tüzüklerin uygulanması istenmiştir¹⁴⁴.

III. selim zamanında da müteaddit defalar çıkarılmış olan kanunnameler ve fermanlarda (1789, 1893, 1895, 1898) müderris ve memurların imtihan edildikten sonra başarılı olanlarına rüûs verilmesi, bundan sonra rica ve şefkat ile asla rüûs verilmemesi istenmektedir¹⁴⁵. Görüldüğü gibi bu ıslahat hareketlerinde de temel meselelere değinen hiç bir taraf yoktur.

Yüksek eğitimin diğer kanadını oluşturan Enderun ise yeni, modern askeri mekteplerin açılışıyla beraber eski önemini kaybetmiş, kendisini yenilemek istemesine rağmen, başarılı olamamıştır. 1908'e kadar ufak tefek değişikliklerle eski haliyle devam etmiştir.

Yeni açılan askeri mekteplerin programlarında ise din eğitimi öğretimi ise söyleydi. Teknik ihtiyaçlar sebebiyle Batı'dan örnek alınarak açılan askeri yüksek mekteplerin programlarında Mekteb-i Ulum-ı Harbiye ve Tıbhane-i Amire ve Cerrahhane-i Ma'mure ile Müzika-i Hümayyan Mektebi'nin kuruluşlarındaki programları hariç -ki Harbiyye'nin¹⁴⁶ prog-

141. Bu konuda bkz. Koçi Bey, s. 24,31; Baltacı, XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri, s. 61-71.

142. Kansu, c.I, s. 48.

143. Uzunçarşılı, *Osmanlı...*, s. 254.

144. Aynı yer.

145. A.g.e., s. 256-260. Ayrıca bkz. Atay, s. 183 vd.

146. Program için bkz. Rıza Tahsin, s. 7-9.

ramı ancak 1847'lerde uygulanabilmiştir ve bu mekteplerin ihzari kısımlarında din dersleri yer alıyordu- bu mekteplerin kuruluşları sırasında okutulması kararlaştırılan ders cetvellerinde din dersi diye diğer derslerin yanı sıra bir branş dersi yoktur. Bu askeri mektepler yüksek mektep adı ile açılmış müesseselerdi. Bu tür yüksek bir mektepde okutulan dersleri takip edebilecek talebelerin bu kurumların açılışı sırasındaki orta öğretim kurumlarını bitirmiş olmalarının yanında, burada okutulan kitapların çoğunun Fransızca olması sebebiyle bu dili de bilmeleri gerekiyordu. Halbuki bu mekteplere alınan öğrenciler başlangıçta hiç okuma ve yazması olmayan küçük öğrencilerdi. Bu sebeple bu mekteplerde iki problemle karşı karşıya gelindi. Birisi dil, diğeri ise çocukların o zaman öğrenmesi gereken din bilgilerini almalarıydı. Bunların temini için daha sonraları bu mekteplerin hazırlık sınıfını veya beşinci sınıfını oluşturan kısımlar açılmıştır¹⁴⁷.

Tanzimat arafesinde ağırlıklı olarak programlarında din öğretimi yapılan kurumlar, sıbyan mektepleriyle medrese ve dereceleri, Batı'lı usullere göre açılan askeri ve teknik ihtisas mekteplerinin hazırlık sınıfları ile genel eğitimde Rüşdiyeler, Mekteb-i Maarif-i Adli ve Mekteb-i Ulum-ı Edebiye'de bir branş dersi olarak din dersine yer veriliyordu.

c) Eğitimde İlk Yenileşme Hareketleri Dönemi Üzerine Bir Tahvil

Osmanlı Devleti Avrupa'da ortaya çıkmaya başlayan güçlü yeni devletlerle mücadelesinde artık topraklar alarak değil, fakat ülkeler bırakarak gerilemeye başlayınca, eskiden önemsemediği Batı'ya farklı bakmaya başladı. 1683'deki İkinci Viyana kuşatmasıyla Batı'nın hiç olmazsa askeri sahadaki üstünlüğü kabul gördü. Osmanlı Devleti devamlı galip geldiği Batı karşısındaki hezimetini Avrupa subay ve askerlerinin iyi yetişmiş olmalarına, kendilerinin ise bu alanda geri kalmalarına bağlamıştı. XVIII. yüzyılda çeşitli vesilelerle topraklarına gelen yabancı uzmanlar, gönderilen elçiler daima öncelikle kurtuluşun askeri ıslahat ile olacağından söz ediyor ve bu hususta neler yapılması gerektiğine dair tavsiyelerde bulunuyorlardı. Padişahların bizzat kendileri de gittikleri savaşlarda Batı'nın bu konudaki üstünlüğünü görüyorlardı¹⁴⁸.

III. Ahmed devrinde İbrahim Müteferrika Batı'daki askeri usullerden söz etmiş olmasına rağmen, ilk askeri ıslahat I. Mahmud devrinde başlamıştır. Bu devirdeki askeri ıslahatın iki özelliği vardır. Birincisi Yeniçeri Ocağı haricinde yeni bir teşkilat kurmak şeklinde tasarlanmayıp, bu ocak içerisinde bazı ıslahat yapmak suretiyle olması; ikincisi yapılan ıslahat

147. Bu konularda bkz. Kansu, c.I, s. 51; Szyliowicz, s. 134; Ergin, c.I-II, s. 316 vd.

148. Kansu, c.I, s. 38, 41, 48-49; Karal, *Tanzimat I*, s. 19, 21; Lewis, s. 48; Koçer, s. 23; Kuran, s. 4 vd.

devletin teşebbüsü ve planlanmış olduğu bir proje neticesinde değil tesadüf mahsulü olmasıdır¹⁴⁹. Fakat I. Mahmud ile başlayan askeri ıslahat sonraki dönemlerde daha esaslı bir şekilde devam etmiştir. Artık hemen hemen herkes, her şeyden önce yenilgilerin önüne geçilebilmesi için, ordunun yeni bir nizama sokulması, askeri ıslahatın daha ciddi yapılması ve yeni tekniklerle donanmış, fen tahsili görmüş subay yetiştirilebilmesi gibi pratik ihtiyaca cevap verecek uygulamaların gerçekleştirilmesi gerektiğinin farkındaydı. Bu sebeple, III. Ahmed devrinde başlayan askeri ıslahat 1773'de teknik donanımlı subay yetiştirmek üzere mühendishanelerin açılmaya başlaması ile sonuçlanır.

III. Selim dönemi ise önkilerinden farklıdır. Çünkü, bu padişah daha şehzadeligi sırasında Yeniçeri Ocağı'nın ıslah edilemeyeceğine dair önemli tecrübe ve bilgiler elde etmişti¹⁵⁰. Ancak devlet ricalinin de görüşlerini almak üzere layihalar yazmalarını istedi¹⁵¹. Yazılan layihalar Osmanlı ordusunun ıslahının gerektiği konusunda ortak bir kanaate varmış olmasına rağmen, iki kısımda toplanıyordu. Birincisi, Osmanlı Devleti'nin askeri, siyasi, idari ve hukuki açıdan en yüksek seviyeye çıkmasını temin etmiş olan Kanunî Sultan Süleyman'ın kanunlarına dönmek; ikincisi ise Batı'luların harp fenni kitaplarının tercüme edilmesi ve uzmanlar getirtilerek askerlerimizin talim ettirilmesidir. Padişah ikinci yolu tercih etmiştir. Bu sebeple onun zamanında Yeniçeri'nin ıslahı değil, yeni bir ordunun tesisi çabaları vardır.

II. Mahmud dönemindeki çağdaşlaşma çizgisini ise iki devrede incelemek mümkündür. Padişah, selefının başına gelenlerden çok iyi ders almıştı. Yeniçeri Ocağı kaldırılmadıkça köklü değişiklikleri girişilemeyeceğinin farkındaydı¹⁵². Bu sebeple Yeniçeri ocağını kaldırdı ve yerine Asakir-i Mansure-i Muhammediyye'yi kurdu¹⁵³. 1826'daki bu olaydan sonra askeri ıslahat yanında mülki alanda da ıslahat yapmak mümkün olmuştu.

Ayrıntılara girilmeksizin yapılan bu genel sınıflandırma, bu dönemlerde eğitimdeki çağdaşlaşmanın seyrini ortaya koyması açısından önemlidir. Çünkü devrin ileri gelen devlet adamlarının Batı'ya bakış tarzları aynı zamanda çağdaşlaşmanın şekil ve istikametini dolayısıyla din eğitiminin aldığı yeni biçimi de ortaya koyacaktır.

Bu dönemde, Osmanlı ilim dünyasında, bir tarafta medrese eski geleneğine göre eğitim-öğretime devam ederken, diğer taraftan modern fen

149. Karal, *Tanzimat I*, s. 20. Krş. Kansu, c.I, s. 48.

150. Karal, a.g.m., s. 25; Koçer, s. 26 vd.

151. Enver Ziya Karal, *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları; Nizam-ı Cedit*, Ankara 1946, s. 34 vd; Ayrıca bkz. Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 81 vd; Lewis s. 59 vd.

152. Karal, *Tanzimat, I*, s. 27 vd. Krş. Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 129 vd.

153. Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. V, s. 154; Lewis, s. 80.

eğitimi veren mühendishaneler vardır. Batı örneğine göre açılan yeni mekteplerde birkaç yabancı uzman ve mühendis dışında çoğunlukla medrese mensubu hocaların ders verdiği bilinmektedir. Medrese mensubu hocalar genellikle teorik dersleri vermişler, uygulamaları ise yabancı uzmanlar yaptırmışlardır¹⁵⁴. Mühendishane-i Berri-i Hümayun'un kütüphanesinde¹⁵⁵ bulunan kitap ve mühendislik aletlerinin bir kısmı klasik İslam kültürüne ait, bir kısmı da Avrupa kaynaklı eser ve aletlerdir. Bazı dersler İslam kaynaklarına dayanılarak okutulan kitaplar iken, bazıları Batı kaynaklarına dayanılarak okutulan Osmanlıca kitaplardır. Kullanılan kaynaklar Arapça ve Osmanlıca olup, aralarında Avrupa dillerinde eserler de vardır. Yine önemli olan bir diğer nokta ise bu kitapların mühendishaneye Enderun ve Hazine-i Hümayun'dan verilmiş olmasıdır. Bu suretle devlet tarafından kurulan bu yeni mekteplere, ulemanın da ders vererek yardımcı olduğu ve bu hareketi desteklediği görülmektedir¹⁵⁶.

Yukarıda verilen bilgiler ışığında en azından 1826 yılına kadarki çağdaşlaşmanın şekli ile ilgili şöyle bir açıklama yapılabilir. III. Selim döneminde bilime karşı ilginin Doğu'dan Batı'ya yöneldiği doğrudur. Fakat bu yönelişteki esas amacın da askeri olduğu dönemin eserlerinin dibacelerinde görülmektedir¹⁵⁷. Yenilgiler nedeniyle askeri eğitim-öğretimde ıslahata gidilmesine ilmiye sınıfının da inanması sebebiyle yeni tesis edilen mekteplerle medreseler arasında önemli farklılıklar olduğu gibi benzerlikler de vardır.

Mühendishaneler devlet bütçesine dayanırken, medreseler vakıf müesseselerine bağlı idiler. Mühendishanelerde öğrenciler sınıflara ayrılıyor ve sınıf geçmeleriyle ilgili eğitim sistemi organizasyonu, okutulan ders kitapları ile eğitim programları ve buna bağlı olarak eğitim kadroları medreselerden farklı idi. Medrese eğitim sisteminde, okunan derslerde gösterilen başarıya göre hocalardan icazetname alma usulü vardı. Yeni açılan mühendishanelerde ise, belirgin bir şekilde eğitim sınıf usulüne göre yapılıyor ve mezun olmak da bu sınıflara geçmeye bağlanmıştı. Os-

154. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Ankara 1984, s. 500-530. Ayrıca bkz. Kansu, c.I, s. 52; Ergin, c. I-II, s. 316 vd; Ekmeleddin İhsanoğlu, "19. Asrın Başlarında-Tanzimat Öncesi- Kültür ve Eğitim Hayatı ve Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi Olarak Bilinen Ulema Grubunun Buradaki Yeri", *Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri*, İstanbul 1987, s. 66; İhsanoğlu, *150 Yılında Tanzimat*, s. 348 vd.

155. Mühendishanelerin kütüphaneleri ile ilgili bkz. Mehmed Esad, *Mirat-ı Mühendishane-i Berri-i Hümayun*, s. 27 vd, 98vd. Ayrıca geniş bilgi için bkz. Özer Soysal, *Çağdaş Eğitim ve Türkiye'de Okul Kütüphanesi*, Ankara 1969, s. 13-32.

156. İhsanoğlu, *150. Yılında Tanzimat*, s. 352.

157. Bu konuda bkz. Başhoca İshak Efendi, *Mecmua-ı Ulum-ı Riyaziye*, c. I, Matbaa-i Amire, İstanbul 1247; Hüseyin Rıfkı Tamani, *Usul-i Hendese*, Mekteb-i Bahriye-i Şahane Matbaası, İstanbul 1269. Ayrıca bkz. İhsanoğlu, *150. Yılında Tanzimat*, s. 353.

manlı devletinde kurulan Batı tarzı eğitim müesseseleri olarak kabul edilen mühendishaneler, her ne kadar bu tarzın ilk örnekleri olsalar bile, buralarda takip edilen sınıflandırma daha çok Osmanlı bürokrasisinde kullanılan mülazım, şakird, halife ve hâce ayırımına benzemektedir. Ayrıca, bir alt sınıftan bir üst sınıfa geçme silsileye tabi ve bir üst sınıfta yer boşalmasıyla mümkün olup, tamamen klasik Osmanlı hiyerarşisine uygun olarak tesbit edilmiştir. Bu sebeple mühendishaneler Osmanlı-Batı tarzının ilk örneklerinden birisini temsil etmektedirler¹⁵⁸.

III. Selim'in Batı yönündeki tercihi ile, yukarıdaki sentez bir tezat teşkil ediyor gibi gözükabilir. Ancak yapılmaya çalışılan ıslahat doğrudan doğruya padişahın yetkisi ve denetimi altında olan ve zaten ulemanın da düşünce ve anlayışına ters düşmeyen askeri alan için geçerlidir. III. Selim'in Bab-ı Ali'ye yazdığı şu hatt-ı hümayun padişahın devlet ricali arasındaki konumunun ne olabileceğini aşağı yukarı göstermektedir. "...Devletin irat ve masrafı ve zait sefaheti cümlenizin malumudur. Eğer bana şimdilik kuru etmeğe kani ol deseniz ben razıyım. Eğer birine taarruz eylesem pederi dahi böyle idi deyu lisan uzatacaksınız. Bana beyan edin Allahaşkına devlet elden gidiyor, sonra faide vermez, ben bildiğimi size ifade ettim. Siz de devlette hissementsiniz"¹⁵⁹. Demek ki, o dönemde padişah tek başına tepeden inmece bir tarzda ıslahat yapmaya elverişli bir konumda değildir.

Yine devrin ilim anlayışında da Batı'dan alınması gerekenlerin nitelikleri konusunda da bir birlik olduğu devrin ileri gelen ilim ve fikir adamlarının eserlerinde görülmektedir. III. Selim dönemi bilim adamlarından Seyyid Mustafa Efendi, bu dönemin bilim anlayışını ve aynı zamanda da çağdaşlaşmanın ne şekilde olacağına ve olduğuna işaret eden bir belge bırakmıştır. Mustafa Efendi, zamanla teknik imkanların sürekli gelişmesi ile insanların ve milletlerin bu alanda ilerleme kaydettiğinin, değiştiğinin, temel kurumlar ve devletlerin sonsuz değişmelere uğradıklarının idraki içerisinde bulunmakta, Avrupa'nın bilim ve teknikteki üstünlüğünü kabul etmekle beraber, tarih içerisinde bilimin değişik milletler arasında yaptığı gidiş gelişlerden bahsetmekte ve "Sanki bilimler, sıra ile bazı merkezleri seçmektedir" demektedir. O, Avrupa'ya muhtaç olmanın sıkıntısını duymakla beraber kendi benliğini de korumaya çalışmaktadır. Ayrıca Avrupa'nın daha önceleri bilimi başka milletlerden aktardığına işaret etmekte ve müslümanların Orta Çağ'da Avrupalılardan daha ileri olduğunu hatırlatmaktadır¹⁶⁰.

158. İhsanoğlu, *150. Yılında Tanzimat*, s. 350.

159. Karal, *Tanzimat*, I, s. 18.

160. Seyyid Mustafa, *İstanbul'da Askerlik Sanatı, Yeteneklerin ve Bilimlerin Durumu Üzerine Risale*, Üsküdar 1803, s. 126, Eserin 1986'da İstanbul'da yapılan tıpkı basımında bkz. Kemal Beydilli, "İlk Mühendislerimizden Seyyid Mustafa ve Nizam-ı Cedide Dair Risalesi", s. 17,68; Hüsrev Hatemi, "18. Yüzyıl Sonunda Bir Türk Düşünürü Seyyid Mustafa", s. 9-16.

Bir başka bilim ve fikir adamı olan Kethüdazade Mehmed Arif Efendi de, Seyyid Mustafa Efendi gibi Avrupa'nın bilim ve teknolojiadaki ilerlemelerini takdir ederken, bu bilimin alınması ancak bu hususta dikkatli olunmasını salık verir. O, bu endişesini dile getirmek için "bizim muradımız evlad ve ahfadımıza sanayi kabilinden elsine-i cenebiyyeyi öğretmektir. Yoksa ayin-i nasraniyyeyi öğretmek değildir. Buna lüzum yoktur. Zira hiç bir millet yoktur ki kendi ilm-i halini okutturmadan elsine-i ecnebiyyeyi okutsun. Çünkü okutulursa o çocuklar kendi milletinden çıkar o okudukları lisanın kavminden olurlar." demektedir. Bu dönemde doğudan Batı'ya bir yöneliş vardır, fakat bu, klasik ve modern eğitimi bir arada yürütme zihniyeti şeklindedir¹⁶¹.

Mühendishaneler açıldığı zaman bu kurumlar, diğerlerinden bağımsız olarak tesis edilmişlerdi. Yani mühendishaneler kendilerine kaynaklık edecek olan ilk ve orta öğretim kurumlarından yoksundular. Buna rağmen, mühendishanelerde yeni silah tekniğini ve onun dayandığı bilgileri öğrenmek zarureti, her şeyden önce, son dönemlerde medresede ortaya çıkan bozulmaların bir sonucu olarak artık yegane bir öğretim metodu haline gelen "anlaşılmayan metinlerin ezberlenmesi" geleneğini yıkmıştır. Yeni teknik, yeni öğretim elemanlarını da birlikte getirmiştir. Bu sebeple ya Avrupa'dan gelmiş olan ya da Avrupa dillerini iyi bilen kimseler bu mekteplerin öğretim kadrosunda yer almıştır. Ordudan seçilen subaylar vasıtasıyla ezbercilikten uzak, işe ve pratiğe dayanan eğitim geleneği askeri mekteplere girmiştir.

Mühendishaneler her ne kadar Osmanlı-Batı sentezini oluşturan ve Batı tarzındaki öğretim müesseselerinin ilk nüvelerini teşkil etseler de, 1559'da tamamlanan Süleymaniye medreseleri bünyesinde, ordunun ihtiyaçlarını göz önünde bulundurularak kurulan Tıp medresesiyle, riyazi ilimlerin okutulduğu medrese örneğinin artık terk edilmesine ve fen bilimlerine ağırlık veren öğretim kurumlarının medrese dışında müstakil olarak oluşturulmasına sebep olmuştur.

II. Mahmud değişikliğinin tepeden inme¹⁶² olması gerektiğine III. Selim'in başına gelenlerden de ders alarak karar vermiş durumda gibidir. Ancak ilmiyye ve Yeniçeri teşkilatlarının gücünün de farkındadır. Bu sebeple saltanatının ilk yıllarında İlmiyye sınıfı ile iyi ilişkiler içerisine girmiş ve onları yanına alarak Yeniçeri Ocağı'nı ortadan kaldırmıştır. 1826'daki bu olaydan sonra onun tamamen mecburi değişmelere gittiği görülür.

161. İhsanoğlu, *Osmanlı İlmî ve Mesleki Cemiyetleri*, s. 65; Aynı yazar, *150. Yılında Tanzimat*, s. 353-354.

162. Lale Devri'nden II. Mahmud dönemine kadarki kültür değişimleriyle ilgili olarak bkz. Mümtaz Turhan, *Kültür Değişimleri*, İstanbul 1994, s. 125-152.

II. Mahmud'un 1824 tarihli fermanından yukarıda bahsedilmişti. Bu fermanla ilk öğretimin mecburiliğine doğru gidilirken, temel endişenin de dini olduğu açıkça görülüyor. Bu ferman iki yönden önem taşımaktadır: Birincisi, dünyevi hiç bir kaygı söz konusu olmayıp tamamen dini bir amaç güdülmesi; ikincisi ise, halkın çocuklarını mekteplere yollamak istememesi. Birinci maddenin zihniyeti itibarıyla taşıdığı mahzur-zira İslam dini hem dünya hem de ahiret hayatına önem verdiği için bu tek taraflı yaklaşım esasen bu dinin özüne de aykırıydı- aşağıda görüleceği üzere bir çok detayıyla beraber 1838 tarihli düzenlemede de ele alınmıştır. İkinci maddede işaret edilen vakıanın esas nedeni, halkın pratik beklentileri ve mekteplerde okuyan çocukların pek az bir kısmının devlet dairelerinde iş bulabilmeleri keyfiyeti olabilir. Fermanın sırf dini bir muhteva ile yüklü olması ile ilgili siyasi sebeplere ise yukarıda değinilmişti. 1830 senesinde Avrupa'ya 150 öğrenci gönderen II. Mahmud, bu hareketiyle ileride yapacağı reformlara hazırlık niteliğinde olan temel eğitim kurumlarını öncelikle bu şekilde dini bir tabana oturtmakla kendisine gelebilecek tepkileri azaltmayı düşünmüş olabilir.

Tanzimat'ın ilanının hemen arafesinde konu Meclis-i Umur-ı Nafia'ca tekrar ele alınmıştır. Ancak, bu kez eğitimden beklentilerin çok daha esaslı bir şekilde tesbit edildiği gözleniyor. Çünkü meclis tarafından kaleme alınan layihada ilim sayesinde ele edilen dünyevi ve uhrevi kazançlar sıralandıktan sonra, üretim ve ilerleme ile teknoloji yani teorinin ilişkilerine dikkat çekiliyor. Şöyle ki, verilen örnekte ameli bilginin icra edilen sanatta ilerlemeyi sağlayamayacağı, gerçek ilerlemenin ancak ilim ile olabileceği zikredildikten sonra, önceki asırlarda ilimde ulaştığı mertebeye temas edilerek, Osmanlı Devleti'nde, bir müddetten beri ilmin metruk hükmüne girmiş hale gelmiş olduğu belirtiliyor. Hendesehane ve Tıp, Harbiye, Bahriye mekteplerine alınan öğrencilerin temelde iyi bir eğitimden geçmeden ve Türkçe kitap okuyacak bir seviyeye gelmeden kendilerini birdenbire bu mekteplerde Arapça, Farsça ve Fransızca karşısında bulunca bocaladıklarından ve pek başarılı olamadıklarından bahisle bu menfi durumun, bir türlü düzen altına alınamayan sıbyan mekteplerinin yeniden ele alınıp düzenlenmesiyle ortadan kaldırılacağı zikrediliyordu. Maarifin düzenlenmesi ve modern eğitim kurumlarının kurulmasına yönelik bu ciddi teşebbüs, başarılı olamadı. Çünkü sıbyan, rüşdiye ve yüksek olmak üzere üç aşamalı olarak düzenlenmesi düşünülen eğitim müesseseleri arasındaki organizasyonu sağlamak ve programlar geliştirmek üzere tesis edilen Mekatib-i Rüşdiye Nezareti, Mekteb-i Maarif-i Adli ve Ebdıyye'ye nezaret etmenin dışında bir varlık gösteremedi¹⁶³.

163. II. Mahmud'un 1824 tarihli fermanını ve 1838 tarihli Meclis-i Umur-ı Nafia layihasının çeşitli yorumları için bkz. Kansu, c.I, s. 55 vd, 62 vd; Unat, s. 38; Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 161 vd; Koçer, s. 35, 45; Kodaman, s. 5, 58vd; Akyıldız, s. 223 vd.

Yeni düzenlemedeki bu görüşlerin, modern maarif anlayışı ile hazırlanmış olduğu söylenmişti. Çünkü raporu hazırlayanlar, Avrupa'daki gelişmelerin maarife dayalı olduğunun farkında idiler. Bu kimseler, maarif ıslahatını eğitim-öğretimin sırf dini değil aynı zamanda dünyevi olmasında da görmekteydiler. İlk defa olarak devlet, medresenin yanında eğitimden hak istemeye başlamıştır. Bu tutum devletin çağdaşlaşma anlayışı ve esaslarına uygun bir harekettir. Eğitimi de bunun bir vasıtası olarak görüyor.

Sonuç olarak, bu dönemde fikri yönden bilim anlayışında önemli bir gelişme gözlenir. Bu, din ve dünyaya ait bilimlerin aynı felsefi anlayış içerisinde birleştiği görüşünden ayrılarak; fen bilimlerini din bilimlerinden ayıran ve onların sahalalarının birbirinden farklı olduğunu savunan görüşüdür. Tanzimat öncesi dönemde ve özellikle daha sonra görüleceği üzere Tanzimat'ta, devlet ricalinin tercihi, yeni tip eğitim-öğretime meyletmiş Bunun bir sonucu olarak bu tür öğretim görenler daha imtiyazlı bir statüye kavuşmuştur. Devlet, 1838 tarihli layihada din ve bilim eğitimini bir arada ele almayı düşünmüş ve ikisinin de gerekli olduğunu belirtmiştir. Fakat, acil ihtiyaç olarak gördüğü fen eğitimi için gerekli tedbirleri öncelikle almaya gayret etmiştir. Osmanlı ilim ve Batı'dan gelen yeni bilim arasındaki bu tercihte, fikri bir sentez veya diyalog kurma teşebbüsünün bulunmaması neticesinde bu iki unsur birlikte ele alınacağı yerde, aralarında denge kurulamamış ve farklı istikamette gelişmeye başlayan bu ikilik, Tanzimat'tan sonra zıt kutuplar mücadelesine dönüşmüştür.

BİBLİYOGRAFYA

- Adivar, A. Adnan, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul 1970.
-, *Tarih Boyunca İlim ve Din*, 2. Baskı, İstanbul 1969.
- Ahmed Lütfi, *Tarih-i Lütfi*, c.I, V, İstanbul 1280-1328.
- Ahmed Refik, "Köprülüler Zamanında Enderun-ı Hümayun ve Terakkiyatı", *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*, c.I, No. 28 Muharrem 1335-12 Teşrin-i Sani 1332, s. 91-94.
- Akdağ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, c.I, İstanbul 1977.
- Akkutay, Ülker, *Enderun Mektebi*, Ankara 1984.
- Aksoy, Özgönül, *Osmanlı Devri İstanbul Sıbyan Mektepleri Üzerine Bir İnceleme*, İstanbul 1968.
- Akyıldız, Ali, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, İstanbul 1993.
- Akyol, İbrahim Hakkı, "Tanzimat Devrinde Bizde Coğrafya", *Tanzimat I*, İstanbul 1940, s. 511-571.
- Akyüz, Yahya, "Türk Eğitim Tarihinde Öğretimde Ezbercilik ve Kaynakları", *XI. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1994, s. 2257-2275.
-, *Türkiye'de Öğretmenlerin Toplumsal Değişmedeki Etkileri (1848-1940)*, Ankara 1978.

-, *Türk Eğitim Tarihi*, 5. Baskı, İstanbul 1994.
- Antel, Sadrettin Celal, "Tanzimat Maarifi", *Tanzimat I*, İstanbul 1940, s. 442-462.
- Artel, Tarık, "Tanzimattan Cumhuriyete Kadar Türkiyede Kimya Tedrisatının Geçirdiği Safhalara Dair Notlar", *Tanzimat I*, İstanbul 1940, s. 491-510.
- Atay, Hüseyin, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, İstanbul 1983.
- Ateş, İbrahim, "Vakıflarda Eğitim Hizmetleri ve Vakıf Öğrenci Yurtları", *Vakıflar Dergisi*, S. 14, Ankara 1982, s. 29-100.
- Ayas, Nevzat, *Türkiye Cumhuriyeti Eğitimi: Kuruluşlar ve Tarihçeler*, Ankara 1948.
- Aytaç, Kemal, *Avrupa Eğitim Tarihi Antik Çağdan 19. Yüzyılın Sonlarına Kadar*, Ankara 1972.
- Baltacı, Cahid, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1976.
-, "Darü'l Hadisler", *İslam Medeniyeti Dergisi*, c. IV, s. 4, İstanbul 1980, s. 35-40.
- Başhoca İshak Efendi, *Mecmua-ı Ulum-ı Riyaziye*, c. I, Matbaa-i Amire, İstanbul 1247.
- Baykal, İsmail Hakkı, *Enderun Mektebi Tarihi*, İstanbul 1953.
- Berker, Aziz, *Türkiye'de İlk Öğretim*, Ankara 1945.
- Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Birinci Baskı, Ankara 1973.
-, "İlk Türk Matbaası Kurucusunun Dini ve Fikri Kimliği", *Bellekten* (Ekim 1962), c. XXVI, S: 104, s. 715-737.
- Bilge, Mustafa, *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1984.
- Bilgin, Beyza, *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi*, Ankara 1988.
-, *Türkiye'de Din Eğitimi ve Liselerde Din Dersleri*, İstanbul 1980.
- Bilim, C. Yalçın, *Tanzimat Devri'nde Türk Eğitiminde Çağdaşlaşma (1839-1876)*, Eskişehir 1984.
- Bostan, İdris, "Osmanlı Bahriyesinde Modernleşme Hareketleri I Tersane'de Havuz İnşası (1794-1800)", *150. Yılında Tanzimat*, Ankara 1992, s. 69-90.
- Çelebi, Ahmed, *İslam'da Eğitim-Öğretim Tarihi*, çev: Ali Yardım, İstanbul 1983.
- Dağ, Mehmed-Hıfızrahman Raşit Öymen, *İslam Eğitim Tarihi*, Ankara 1974.
- Engelhardt, *Türkiye ve Tanzimat: Devlet-i Osmani'nin Tarih-i Islahatı*, çev: Ali Reşad, İstanbul 1328.
- Ergin, Osman Nuri, *Türk Maarif Tarihi*, c. I-II, İstanbul 1977.
- Erim, Kerim, "Riyaziye", *Tanzimat I*, İstanbul 1940, s. 477-483.
- Eyice, Semavi, "Bir Yıldönümü Dolayısı İle Türkiye'de Üniversite", *Türk Kültürü* (Ocak 1954), s. 15.
- Eyüpoğlu, Zeki, "Medrese", *Meydan Larus*.
- Gençer, Ali İhsan, "İstanbul Tersanesinde Açılan İlk Tıp Mektebi", *Tarih Dergisi*, c. XXXI (Mart 1977), s. 301-309.
- Gerçek, Selim Nüzhet, *Türk Matbaacılığı*, İstanbul 1939.
- Gökdoğan, N., "Türk Astronomi Tarihine Bir Bakış", *Tanzimat I*, İstanbul 1940, s. 469-475.
- Günyol, Vedat, "Mektep", *İslam Ansiklopedisi*, s. 652-659.

- Hafız Mehmed Refik, "Fatih Asrında Enderun-ı Hümayun Teşkilatı", *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*, c.I, 24 Rebiülahir 1335-4 Şubat 1332, No. 16, s. 273-278.
- Heyd, Uriel-Ercüment Kuran, "İlmiyye", *Encyclopedia of Islam*, New Edition.
- Hızlı, Mefail, "Kuruluşundan Osmanlılara Kadar Medreseler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. II, s. 2 (Bursa 1987), s. 273-281.
- Hilav, Selahaddin, *Felsefe El Kitabı*, İstanbul 1975.
- Hirs, E., *Dünya Üniversiteleri ve Türkiye'de Üniversitelerin Gelişmesi*, c. I, İstanbul 1950.
- Hüseyin Rıfki Tamani, *Usul-ı Hendese*, Mekteb-i Bahriye-i Şahane Matbaası, İstanbul 1269.
- İbni Haldun, *Mukaddime*, c. III, İstanbul 1986.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin, "Modern Bilimlerin Türkiye'ye Girişi (Tanzimat'ın İlanına Kadar)", *75. Yılında Türkiye'de Sosyoloji*, İstanbul 1991, s. 85-124.
-, "Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı", *150. Yılında Tanzimat*, Ankara 1992, s. 335-395.
-, "19. Asrın Başlarında -Tanzimat Öncesi- Kültür ve Eğitim Hayatı ve Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi Olarak Bilinen Ulema Grubunun Buradaki Yeri", *Osmanlı İlmî ve Mesleki Cemiyetleri*, İstanbul 1987.
- İnalçık, Halil, *The Ottoman Empire: The Classical Ages 1300-1600*, London 1973.
- İpşişli, Mehmet, "Enderun", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, s. 185-187.
- İsfendiyaroğlu, İbrahim, *Selçuklu Tarihi*, Ankara 1972.
- Kahya, Esin, "Tanzimatta Eski ve Yeni Tıp", *150. Yılında Tanzimat*, Ankara 1992, s. 289-302.
- Kansu, Nafi Atuf, *Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme*, Birinci Kitap, Ankara 1930.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, c. VI, Ankara 1954.
-, "Tanzimattan Evvel Garphılaşıma Hareketleri (1718-1839)", *Tanzimat I*, İstanbul 1940, s. 13-30.
-, *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları; Nizam-ı Cedit*, Ankara 1946.
- Kardaş, Rıza, "Öğretmen Yetiştirme Kurumları", *Türk Ansiklopedisi*, c. XXVI, Ankara 1977, s. 232-245.
- Katip Çelebi, *Mizan-ül Hakk Fi İhtiyari'l-Ahakk*, İstanbul 1286 (1870), 147 s.
- Kazamias, Andreas, *Education and the Quest Modernity in Turkey*, Chicago 1966.
- Keskiöğlu, Osman, "İsmail Gelenbevi ve Sübut-i Hilal Meselesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XIII, Ankara 1965, s. 21-30.
- Kısakürek, Mehmet A., *Üniversitemizde Yenileşme, Programlar ve Öğretim Açısından*, Ankara 1976.
- Koçer, Hasan Ali, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, İstanbul 1991.
- Koçi Bey, *Risale*, Sadeleştiren: Zuhuri Danışman, İstanbul 1972.

- Kodaman, Bayram, *Abdulhamid Devri Eğitim Sistemi*, 2. Baskı, Ankara 1991.
- Köprülü, M. Fuat, "Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri Hakkında Bazı Mülahazalar", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası I* (1931), s. 165-298.
- Köymen, M. Altay, *Alp-Arslan ve Zamanı II*, Ankara 1983.
- Kuran, Ercüment, *Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleler*, Ankara 1994.
- Lewis, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev: Metin Kıratlı, 3. Baskı, Ankara 1988.
- Mahmud Cevad, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, İstanbul, 1338.
- Mehmed Emin, "Tarihçe-i Tedris", *İlmiye Salnamesi*, Matbaa-i Amirc, İstanbul 1334, s. 642-652:
- Mehmed Esad, *Mirat-ı Mühendishane-i Berri-i Hümayun*, İstanbul 1312.
-, *Mirat-i Mekteb-i Harbiye*, İstanbul 1310.
- Miller, Bernatte, *The Palace School of Muhammed Cougneror*, Harvard University Presse, Cambridge 1941.
- Öymen, Hıfzırrahman Raşit-Mehmed Dağ, *İslam Eğitim Tarihi*, Ankara 1974.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. I, İstanbul 1946, s. 537-540.
- Parmaksızoğlu, İsmet, "Medrese", *Türk Ansiklopedisi*, c. XXIII, Ankara 1976.
-, İsmet, *Türkiye'de Din Eğitimi*, Ankara 1966.
-, İsmet, "Enderun Mektebi", *Türk Ansiklopedisi*, c. XV, Ankara 1968, s. 193.
- Pedersen, Jons, "Mescid", *İslam Ansiklopedisi*.
- Rıza Tahsin, *Mirat-ı Mekteb-i Tıbbiye*, İstanbul 1328.
- Sayılı, Aydın, "Higher Education in Medieval-Islam The Madrasa", *Annales De L'Université D'Ankara* (1947-1948), c. II, s. 29-71.
- Şemseddin Sami, "Medrese", *Kaamus-ı Türki*, İstanbul 1317.
- Seyyid Mustafa, *İstanbul'da Askerlik Sanatı, Yeteneklerin ve Bilimlerin Durumu Üzerine Risale*, Üsküdar 1803.
- eş-Şeyh Taraluli, *el-Mescid fi'l-İslam*, Beyrut, 1988.
- Sosyal, Özer, *Çağdaş Eğitim ve Türkiye'de Okul Kütüphanesi*, Ankara 1969.
- Sungu, İhsan, "Tevhidi Tedrisat", *Bellekten*, c. II, s. 397-431.
-, "Mekteb-i Maarif-i Adli'nin Tesisi", *Tarih Vesikaları* (1941), c. I, s. 212-225.
- Scyliowicz, Joseph S., *Education and Moderunization in the Middle East*, London 1973.
- Tekeli, İlhan-İlkin, Selim, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, Ankara 1993.
- Tekindağ, Şahabettin, "Medrese Dönemi", *Cumhuriyetin 50. Yılında İstanbul üniversitesi*, İstanbul 1973, s. 3-54.
- Terzioğlu, Aslan, "Saray-ı Hümayunda Teknik Eğitim", *Tarih ve Toplum* (Ekim 1984), s. 10.
- Turhan, Mümtaz, *Kültür Değişmeleri*, 2. Baskı, İstanbul 1994.
- Uluçay, Çağatay-Enver Kartekin, *Yüksek Mühendis Okulu*, İstanbul 1958.

- Uludağ, Osman Şevki, "Tanzimat ve Hekimlik", *Tanzimat I*, İstanbul 1940, s. 967-977.
- Unat, Faik Reşit, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Ankara 1964.
- Ünver, Süheyl, *Anadolu Selçukluları ve Tıp Tarihimiz*, İstanbul 1938.
-, *Selçuklu Tababeti*, İstanbul 1939.
-, "Osmanlı Tababeti ve Tanzimat Hakkında Yeni Notlar", *Tanzimat I*, İstanbul 1940, s. 933-960.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Ankara 1965.
-, "Devşirme", *İslam Ansiklopedisi*, c. III, s. 563-565.
-, *Osmanlı Tarihi*, c.I, Ankara 1972.
-, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, 2. Baskı, Ankara 1984.
- Varış, Fatma, *Türkiye'de Lisans-Üstü Eğitim*, Ankara 1973.
- Wilson, E. Howard-İlhan Başgöz, *Türkiye Cumhuriyetinde Eğitim ve Atatürk*, Ankara 1968.
- Yalktkaya, M. Şerafettin, "Tanzimattan Evvel ve Sonra Medreseler", *Tanzimat I*, İstanbul 1940, s. 463-467.
- Yazıcı, Nesimi, "Osmanlıların Son Döneminde Dingörevlisi Yetiştirme Çabaları Üzerine Bazı Gözlemler", *Diyanet Dergisi* (Ekim, Kasım, Aralık 1991), c. XXVII, S. 4, s. 55-123.
-, "Kitap Tanıtma", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XXVIII (Ankara 1986), s. 459-462.
- Yıldız, Bahaeddin, "Müessese Toplum Münasabetleri Çerçevesinde XVIII. Asır Türk Toplumunu ve Vakıf Müessesesi", *Vakıflar Dergisi*, S. 14, Ankara 1982, s. 23-54.
- Yeniçay, Fahir, "Tanzimattan Evvel ve Sonra Fizik Tedrisatı Hakkında Bir Taslak", *Tanzimat I*, İstanbul 1940, s. 485-489.